

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2021 - Sayı / Issue: 54
Sayfa/Page: 389-426
ISSN: 1302-6879

Kuzeybatı İran'da Urartu'nun Güç Simgesi: Yerleşim ve Kaleler* Urartian Symbol of Power in Northwest Iran: Settlement and Castles

• Ayla BAŞ*

*Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Samsun/Türkiye. Asst. Prof., Ondokuz Mayıs University, Science-Faculty of Letters, Department of Archeology, Samsun/Turkey. aylaabas@gmail.com / ayla.bas@omu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6546-4805

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi / Date Received:

01/11/2021

Kabul Tarihi / Date Accepted:

13/12/2021

Yayın Tarihi / Date Published:

31/12/2021

Atrf: Baş A. (2021). Kuzeybatı İran'da Urartu'nun Güç Simgesi: Yerleşim ve Kaleler. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 54, 389-426

Citation: Baş A. (2021). Urartian Symbol of Power in Northwest Iran: Settlement and Castles. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 54, 389-426

Öz

M.Ö. I. bin toplumlarının önemli isimleri arasında yer alan Urartu Krallığı, yaşadığı coğrafyada egemen olma adına birçok politik yaptırımda bulunmuştur. İran'ın Kuzeybatı kesimi de bu yaptırımlarından payını almıştır. Yazılı metinler ve arkeolojik veriler, Urartu Krallığı'nın M.Ö. 9. yüzyıldan başlayarak M.Ö. 7. yüzyıla kadar Kuzeybatı İran üzerine çok sayıda askeri seferler düzenlediğini ortaya koymaktadır. Yapılan araştırmalar, Urartular'ın İran'ın kuzeybatısında özellikle Urmiye Gölü ve çevresini hedef aldıklarını göstermektedir. Urmiye ve havzasının dışında Urartuların ilgilendiği bir diğer bölge, Sabalan dağı ve çevresidir. Batıda Sahend Dağı'nın sınır oluşturduğu bölge, doğuda Sabalan dağı ve kuzeyindeki Ahar çevresine kadar uzanmaktadır. Urartu Krallığı'nın Kuzeybatı İran'a yönelmesinde siyasi ve ekonomik etkenlerin ağırlıklı olduğu doğrulanmıştır. Urartu'nun Kuzeybatı İran'da varlık göstermesiyle elde ettiği gücün siyasi sonuçları gibi kültürel anlamda kazanımları da söz konusudur. Bunlardan biri, kanıtlanabilirlik açısından somut örneklerin belki de en önemlisi, yerleşim ve kalelerdir. Urartu sınırlarına dahil edilen Urmiye Havzası ve Urmiye Gölü'nün doğusunda doksana yakın yerleşim ve kalelerin varlığı, Kuzeybatı İran'ın iskan politikasına dahil edildiğini ortaya koymaktadır. Bu çalışmada, Urartu'nun Kuzeybatı İran'daki politik yaptırımlarının sonucunda bölgede tespit edilen yerleşim ve kaleler ele alınacaktır. Mimari özellikleri doğrultusunda değerlendirilecek olan yerleşim ve kaleler, Van Gölü havzasında yer alan Urartu örnekleriyle karşılaştırılacak, her iki bölgedeki eserler benzer ve farklı yönleriyle değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Urartu Krallığı, Kuzeybatı İran, kültür, yerleşim, kale.

*Bu çalışma, YYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Prohistorya ve Önasya Arkeolojisi Ana Bilim Dalında tamamlanan "Urartu ve Assur Krallığı'nın Kuzeybatı İran ile Kültürel İlişkileri ve Sonuçları" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Abstract

The Urartian Kingdom, which is among the important names of the societies of the 1st millennium BC, has made many political sanctions in order to dominate the geography where it lives. The northwestern part of Iran has also received its share of these sanctions. Written texts and archaeological data indicate that the Urartian Kingdom dates back to BC. Starting from the 9th century BC. It reveals that he organized many military expeditions on Northwest Iran until the 7th century. Research shows that the Urartians specifically targeted Lake Urmia and its surroundings in the northwest of Iran. Apart from Urmia and its basin, another region of interest to the Urartians is Mount Sabalan and its surroundings. The region bordered by Sahend Mountain in the west extends to Sabalan Mountain in the east and Ahar in the north. While it is confirmed by the studies that the political and economic factors are dominant in the orientation of the Urartian Kingdom to Northwest Iran, the power obtained as a result of this has cultural gains as well as political consequences. Among them, perhaps the most important of the concrete examples in terms of provability, are settlements and castles. The existence of nearly ninety settlements and castles in the east of Urmia Basin and Lake Urmia, which are included in the borders of Urartu, reveals that Northwest Iran was included in the settlement policy. In this study, the settlements and castles found in the region as a result of the political sanctions of Urartu in Northwest Iran will be discussed. The settlements and castles, which will be evaluated in terms of their architectural features, will be compared with the Urartian examples in the Van Lake basin, and the works in both regions will be evaluated with their similar and different aspects.

Keywords: Urartu Kingdom, Northwest Iran, Culture, Settlement, Castle.

Giriş

Orta Demir Çağ uygarlıklarından Urartu Krallığı, M.Ö. 9.- 7. yüzyılları arasında hüküm sürmüştür. Urartu'nun çekirdek bölgesi Van Gölü Havzası'ndan başlayan kuruluş serüveni, batıda Karasu-Fırat, kuzeyde Kuzey Ermenistan dağları, Doğuda İran'daki Savalan Dağı, güneyde Zagros Dağları'ndan Doğu Toroslar'a kadar uzanan sınırlara ulaşmıştır. Güneyde güçlü Assur hegemonyasına rağmen Urartu, yaklaşık iki yüzyıl boyunca Yakındoğu siyasetinde önemli bir rol üstlenmiştir (Salvini, 2006: 25). Urartu'nun özellikle dış politikada ve askeri alanda izlediği strateji, bu güce ulaşmasındaki ana etkenlerden biridir. Urartu, yaşadığı dönemin ve coğrafyanın güçlü devletleri arasında hayatta kalabilmek için yayılım siyasetini benimsemiş ve icraatlarını da bu doğrultuda gerçekleştirmiştir.

Urartu metinlerinin yanı sıra Assur yazılı belgelerinin de bildirdiği üzere Urartu, Van Gölü Havza'sının kuzey, batı ve doğusuna birçok askeri sefer düzenlemiştir. Yayılım siyaseti çerçevesinde

düzenlenen bu seferler, Urartu kralları tarafından doğru bir biçimde uygulandığında önemli kazançlar elde edilmiştir. Sınırların genişlemesinin yanı sıra kendi kültürel unsurlarına katkı sunacak yeni öğelerle tanışılmıştır. Ayrıca “Urartu kültürü” olarak ifade edilen birçok maddi kültür kalıntısı, Urartu sınırlarına dahil edilen bölgelerde varlık bulmuştur. Bunlardan biri de yerleşim ve kalelerdir.

Urartu'nun Kuzeybatı İran Yayılımı

Güneyde Yeni Assur Krallığı'nın güçlü yapısı ve Urartu ile sürekli mücadele etmesi, Urartu'nun yayılım bölgelerini belirlemede önemli bir faktör olmuştur. Bu nedenle güney bölgesine inemeyen Urartu, yayılmacı siyasetini farklı bölgelerde uygulamıştır. Bu bölgelerden biri de Urartu'nun merkezi başkent Tuşpa'nın doğusunda kalan İran'ın kuzeybatı kesimidir. Özellikle de Urmiye Gölü ve çevresi olmak üzere birçok yerleşim Urartu seferlerine maruz kalmıştır (Baş, 2017:11-18).

Urartu'ya dair çalışmalarda referans alınan yazılı metinler, birçok konuda olduğu gibi Kuzeybatı İran yayılımına da ışık tutmaktadır. Yazılı belgeler ve arkeolojik veriler, Urartu krallarının erken dönemlerden itibaren İran'ın kuzeybatı kesimi ile ilgilendiklerini ortaya koymaktadır. M.Ö. 9. yüzyılda İşpuini ve Minua'nın (M.Ö. 830-810) ortak krallık döneminde başlayan seferler, Minua'nın (M.Ö. 810-785/780) devleti tek başına yönettiği dönemde de devam etmiştir. Arkasından I. Arğışti (M.Ö. 785/780-764), II. Sarduri (M.Ö. 755-730), I. Rusa (M.Ö. 730-714/713), II. Arğışti (M.Ö. 713) dönemine kadar aşamalı olarak süren bu siyasi anlayış, II. Rusa (M.Ö.675) döneminde son bulmuştur (Payne, 2006, CTU: I, CTU: II).

Yerleşim ve Kaleler

Yapılan kazı çalışmaları ve araştırmalar, Kuzeybatı İran'da yaklaşık doksana yakın kale-yerleşmenin varlığına dikkat çekmektedir. (Kroll, 2011: 160). Kale ve yerleşimlerin büyük bir çoğunluğu W.Kleiss'in bölgede yaptığı çalışmalarla bilim dünyasına sunulmuştur. (Kleiss, 1968:1-44; Kleiss, 1970:7-65; Kleiss, 1976a: 19-43; Kleiss: 1977a, 181-182; Kleiss, 1977b: 53-83; Kleiss, 1977c: 23-52; Kleiss,1988b: 181-215.) Daha sonra Kroll, Biscione, Muscarella ve Zimansky'in çalışmaları, Kuzeybatı İran'daki kale ve yerleşimler hakkındaki bilgileri daha da netleştirmiştir (Kroll,2010: 21-36- Kroll, 2011: 150-169; Kroll, 2013: 175-195; Biscione, 2012: 77-88; Muscarella, 1971b: 44-49; Muscarella, 1973: 47-76; Muscarella, 1974a: 35-90; Zimansky, 1985: 1-30).

Kuzeybatı İnan'daki yerleşim ve kalelerin büyük bir çoğunluğu, Urmiye Gölü ve çevresinde yer almaktadır. Kuzeybatı İnan'ın dağlık coğrafyası ve Zagros¹ dağ silsilesine karşın; Urmiye havzasının stratejik konumunun yanı sıra; iklim şartlarının elverişli olduğu, bölgedeki alüvyonlu ovaları ve vadileri içinde barındırdığı görülmektedir. Bu vadi ve ovaların içinden geçen nehirler ve çaylar, Urmiye Havzası'nın ekilebilir tarım arazilerine sahip olmasını ve hayvancılığın yapılması için zengin otlakların oluşmasını sağlamıştır. Urartu için oldukça önemli olan bu özellikler, birçok yerleşimin kurulmasında önemli bir etken olmuştur (Kroll, 2011: 150). Solduz, Urmiye, Uşnu, Şahpur (Salmas), Hoy, Kara Ziyaeddin ve Marand Ovaları başta olmak üzere verimli ovalar Urartular tarafından tercih edilmiştir (Zimansky, 1985: 20).

Genelde Urmiye Havzası'nda yoğunlaşan ve çalışmamıza konu olan yerleşim ve kaleler harf sırasına göre ele alınacak ve genel özellikleri doğrultusunda değerlendirilecektir.

Agrab Tepe

Agrab Tepe, Solduz Ovası'nda yer almaktadır. 6 m. yükseklikte ve 52 m. genişliğinde ölçülere sahiptir(Muscarella, 1973: 47, 48). Agrab Tepe'de yapılan çalışmalarda Urartu dönemine tarihlendirilen kerpiç duvarlı 13 odalı bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Bu yapı, kalın ve kuleli savunma duvarıyla çevrilmiştir(Muscarella, 1973: 50). **(Resim-1)** Hasanlu'ya 3 km.'lik mesafe olması nedeniyle, Hasanlu yerleşimini koruma amacıyla inşa edildiği ve olasılıkla gözetleme kulesi olarak kullanıldığı ileri sürülmüştür. Agrab Tepe, M.Ö. 8.-7. yüzyıllarına tarihlendirilmiştir (Muscarella, 1973: 50, 71-74).

Ahu-Derrah Tepe

Ahu-Derrah Tepe, Şahpur ve Guşçi arasındaki geçitte yer almaktadır. Stratejik konuma sahiptir. Burada M.Ö. 7. yüzyıla tarihlendirilen bir Urartu kalesinin varlığı tespit edilmiştir (Kleiss, 1975a: 65; Kleiss ve Hauptman, 1976, İnan no: 67).

Aladağ Kalesi

Aladağ Kalesi, Hoy Ovası'nın 20 km. güneybatısındadır. 60 m. yükseklikte bir tepe üzerine kurulan kale, dikdörtgen planlıdır. Çevresi; köşeleri rızalitli, doğusu bastiyonlarla güçlendirilmiş koruma

¹ Kuzeybatı İnan ve Urartu arasında sınır oluşturan Zagros dağları kuzeybatıdan güneybatıya doğru 1800 km. uzunluğa ve bazı kesimlerde 4500 m.'ye kadar ulaşan yüksekliğe sahiptir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Young, 1967:12; Levine, 1969:8-9; Pecorella ve Salvini, 1982: 1-47.

duvarıyla çevrilmiştir. Giriş, güneydeki tek geçitle sağlanmıştır. Çok sayıda ele geçen çanak çömlek, Urartu dönemine atfedilmiştir (Kleiss ve Kroll, 1978: 53).

Allahverdikant Kalesi

Allahverdikant Kalesi, Kara Ziyaeddin Ovası'nda, Bastam kalesinin 20 km. doğusundadır. Urartu sur yatağı, kanal yapısı, sarnıç ve yol istasyonu açığa çıkarılmıştır (**Resim-2**) İncelenen bu veriler ışığında kale, M.Ö. 8. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Kleiss, 1977a: 182; Kleiss, 1977b: 57 vd.; Kroll, 1977: 90; Kleiss-Hauptman, 1976: İran no: 74).

Arslan Kalesi

Arslan Kalesi; Urmiye Gölü'nün güneyinde, Mahabad'ın 38 km. doğusunda, Mianduab'ın 32 km. batısında ve Taştepe'nin 5 km. güneyindedir. Burada M.Ö. 7. yüzyıla tarihlenen bir Urartu kalesi tespit edilmiştir (Kleiss, 1973: 26-27; Kleiss- Hauptman, 1976: İran no: 53).

Aşağı Kurul

Bastam'ın 10 km. batısında Akçay'ın kıyısında yer alan Aşağı Kurul, 51 m. yükseklikte bir tepe üzerinde inşa edilmiş, 104 m.x 37.50 m. ölçülerindedir. Yerleşim ve yol istasyonu olarak kullanmıştır. Yerleşimin doğusunda tespit edilen sur duvarlarında bastiyonlara yer verildiği görülmektedir (**Resim-4**) M.Ö. 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Kleiss, 1970a: 7; Kleiss, 1973: 76; Kleiss, 1975a: 63; Kleiss ve Hauptman, 1976: İran no: 14; Forbes, 1983: 34).

Badr-ed Din Tepe (Naaulus)

Uşnu Vadisi'nin 10 km. güneydoğusunda yer alan Badr-ed Din Tepe, Naaulus adlı köyün batısında bulunan höyük tarzı bir yerleşimdir. Araştırmalarda kale kalıntıları ve çanak çömlek parçaları tespit edilmiştir. Söz konusu veriler yerleşimin, M.Ö. 7. yüzyılda iskân edildiğini ve yol istasyonu olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır (Kleiss, 1977b: 77; Kroll, 1977: 115).

Baranduz Kalesi

Baranduz Kalesi; Urmiye Ovası'nın 28 km. güneybatısında, Mahmud Abad yerleşmesinin 6 km. kuzeybatısında yer almaktadır. Burada M.Ö. 8.-7. yüzyıla tarihlendirilen Bir Urartu kalesi ve kaya basamakları tespit edilmiştir (Kleiss, 1977b: 76-77).

Bardjilian

Bardjilian, Şahpur Ovası'na geçit veren yol üzerinde yer alan bir höyük yerleşimidir. Yüzeyde ele geçen çok sayıdaki ait çanak çömlek parçaları, buranın Urartu dönemine ait bir yerleşim olduğunu ortaya koymuştur (Kleisis, 1969: 15; Kleiss- Hauptman, 1976: İnan no: 38).

Bastam Kalesi

Kara Ziyaeddin Ovası'nda yer alan Bastam Kalesi, (Rusa-i URU-TUR) II. Rusa tarafından (M.Ö. 685-645) inşa edilmiştir. Yaklaşık olarak 800x 400 m. bir alana kurulan Bastam, aşağı, orta ve yukarı kaleden ayrıca aşağı şehirden oluşmaktadır. Kale, güçlü sur duvarlarıyla çevrilmiş, sur duvarlarında dikdörtgen biçimli kule ve payandalarla desteklenmiştir. (**Resim-5-6**) (Kleiss, 1968: 23; Kleiss, 1976: 33; Kroll, 2011: 163).

Bastam Kalesi, yukarı, orta ve aşağı kaleden ayrıca aşağı şehirden oluşmaktadır. Yukarı kalede saray, idari yapılar ve depo odaları yer almaktadır. Saray yapısı dört teras üzerine kurulmuştur. Saraya girişler kentin güney ve kuzeyinde yer alan kapılarla sağlanmıştır. Teraslarda odalardan oluşan birçok mekân ve depo odası inşa edilmiştir. Depo amaçlı kullanılan yapılar ve diğer mekânlar arasında geçişler söz konusudur. Bu bölümlerde mühür baskıları ve bullalar ele geçmiştir. Mühür baskıları ve bullaları, buranın, idareciler tarafından arşiv niteliğinde kullanıldığını göstermektedir (Kleiss, 1977e: 14-42; Kleiss, 1979: 37; Kleiss, 1988: 30; Kroll, 2011: 163 vd).

Yukarı kalenin kuzeyinde bir ön kale bulunmaktadır. Bastam Kalesi'nin en üst kısmını oluşturan Ön kalenin mimari özelliklerine bakıldığında; yapının dört kez basamaklandırıldığı, basamakların üzerinin küçük taşlarla kaplandığı ve bu taşların kerpiç harçla örüldüğü görülmektedir. Yapının erken dönemlerde ahşap üst yapıya sahip olduğu, sonraki dönemlerde ahşabın yerine kerpiç kullanıldığı anlaşılmıştır (Kleiss, 1970a: 7-65; Kleiss, 1972: 7-68). Depo odasında Yukarı kale ve tapınak arasında farklı bir depo yapısı da bulunmaktadır. Burada çok sayıda hayvan kemiklerine rastlanılmıştır (Boessneck ve Kokabi, 1988: 176). Kalenin kuzeyinde idari yapılar söz konusudur. Burada damga, silindir mühür ve bullalar ele geçmiştir (Kleiss, 1980: 303).

Aşağı kale, yükseltisi en az olan kısımdır. Bu bölümde odalar, dikdörtgen bölmeler, askeri garnizona ait yapılar, koridor, ahır ve depo odaları yer almaktadır. Aşağı kalenin orta bölümünde yer alan giriş kısmı; orta kaleye, buradan da yukarı kaleye çıkışı sağlamaktadır (**Resim-32**) (Kleiss, 1979: 37-42).

Aşağı şehir, Bastam'ın kuzeyinde yer almaktadır. Kuzeyde 600 m. uzunluğa ve 250-300 m. genişliğinde düzensiz bir plana sahiptir. Herhangi bir sur duvarı ile çevrilmeyen aşağı şehirde Sivil mimariye dair önemli veriler ele geçmiştir. Burada birçok mekân ortaya çıkarılmıştır. Bu mekânlar, halkın yaşadığı konutlar ve kamu yapılarından oluşmaktadır. Konutların bir kısmı plan yönünden benzerlikler sergilemekte ve önde bir salon ve arkada iki odadan meydana gelmektedir. Diğer konutlar ise farklı boyutlarda oda, salon ve koridordan oluşmakta daha büyük ve karışık tasarlanmıştır (**Resim-33**) (Kleiss, 1979: 26).

Bordjy (Böji) Kalesi

Ahar'ın batısında Tebriz kentinin 70 km. kuzeydoğusunda yer alan Bordjy kalesi, Seqindel'den görünen en güneydeki Urartu noktasıdır. M.Ö. 7. yüzyıla tarihlendirilmektedir. (Kleiss, 1975a: 67; Kleiss ve Hauptman, 1976: İran no: 26).

Burunne

Burunne, Marand kentinin güneyinde Carakah-e Amir yerleşiminin güneybatısındadır. Yapılan çalışmalarda M.Ö. 7. yüzyıla tarihlendirilen bir Urartu kalesinin izlerine rastlanılmıştır (Kleiss ve Hauptman, 1976: İran no: 69).

Carakah-e Amir

Carakah-e Amir, Marand kentinin 25 km kuzeybatısında Marand- Djulfa yolunun 2 km. batısında yer almaktadır. Yapılan çalışmalarda M.Ö. 8-7. yüzyıla ait bir Urartu kalesi tespit edilmiştir. Üçgen bir plana sahip kale, 41 m. yüksekliğe sahip bir tepe üzerine kurulmuştur. Kalenin, bastiyonlarla güçlendirilmiş sur duvarıyla çevrilmiştir. Kaleye girişler, güneyde bulunan tek kapıyla sağlanmıştır. Kalenin iç kısmında; 31 m. x 18 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı, köşeleri rizalitli bir yapı bulunmaktadır. Yapının üç tarafında dış duvarına bitişik küçük odalar bulunmaktadır (**Resim-31**) Kleiss, bu yapının orta kısmında salon ya da bir avlu olması gerektiğini belirtmektedir. Rizalitli yapının M.Ö. 7. yüzyıl Urartu örnekleriyle benzer olduğu ileri sürülmüştür (Kleiss, 1975a: 58-60; Kleiss ve Hauptman, 1976: İran no: 18).

Danalu

Danalu; Makü kentinin 14 km. kuzeydoğusunda, Sangar'ın 10 km. doğusunda yer almaktadır. Burada M.Ö. 8-7. yüzyıla ait bir Urartu kalesi tespit edilmiştir (Kleiss, 1975: 60; Kleiss ve Hauptman, 1976:

İran no: 5). Kale, 80 m. x 70 m. ölçülerindedir. Siyah volkanik taşlarla yapılmış sur duvarlarına sahiptir. Duvarlarda kulelere yer verilmiştir. İki kule arasına bir ya da iki rizalit yerleştirilmiştir. Kalenin kuzeydoğu kısmında hangi amaçla kullanıldığı bilinmeyen çok sayıda oda bulunurken; güneybatı kısmı avlu olarak kullanılmıştır. Avlunun ortasında kenarları rizalitli kare planlı bir yapı kalıntısına rastlanılmış, bu yapı kalıntısının kule olabileceği belirtilmiştir (**Resim-16**). (Kleiss, 1975a: 62).

Dosogh Tepe Kalesi

Dosogh Tepe Kalesi, Urmiye'nin 59 km. güneyinde, Uşnu Ovası'nın 18 km. kuzeyinde almaktadır. Dikdörtgen planlı bir yapıya sahip olan kalenin rizalitli çevre duvarıyla çevrildiği görülmektedir. Kuzeydoğu, güneybatı ve doğu çevre duvarında bastiyonlara yer verilmiştir (**Resim-29**) Kalenin M.Ö. 9. yüzyılda bir yol istasyonu olarak kullanıldığı ve M.Ö. 8.-7. yüzyılda bu işlevini sürdürdüğü belirtilmektedir (Kleiss ve Kroll, 1978: 51 vd; Klesis ve Kroll, 1979: 195-198)

Ducgagi

Ducgagi, Makü kenti yakınlarındaki Sufi'nin 47 km. güneydoğusunda yer almaktadır. 65 m yüksekliğinde bir plato üzerine kurulmuş, yaklaşık 360 m. x 260 m ölçülerindedir. Yapılan araştırmalar, burada M.Ö. 9.-7. yüzyılları arasına tarihlenen birçok Urartu yapısının varlığını ortaya koymuştur. Bunların çoğu; 60 m.x 47 m. ölçülerinde, dikdörtgen planlı büyük ve küçük odalara sahip; uzun koridorlarıyla olası avlusu bulunan ev niteliğindeki yapılardan oluşmaktadır (**Resim-7**). Ancak odaların ve tespit edilen diğer yapıların işlevi hakkında somut bilgiler bulunmamaktadır (Kleiss, 1968: 13; Kleiss, 1969: 24; Kleiss ve Hauptman, 1976: İran no: 8; Kleiss ve Kroll, 1978, 63).

Gavur Kalesi

Hoy Ovası'nın 22 km. güneybatısında inşa edilen Gavur Kalesi, Marand'ın kuzeyinde Djulfa'nın 47 km. doğusunda, Aras Nehri kıyısında yer almaktadır. Hem Urartu hem de Akamenid döneminde kullanım gören kalenin Urartu evresi, 245 m. x 195 m. ebatlarındadır. Sur duvarlarıyla çevrilen Urartu kalesinin bastiyonlarla desteklendiği görülmektedir. Kaleye girişler, doğudaki tek bir geçitle sağlanmıştır (**Resim-12**). Arkeolojik veriler doğrultusunda, Gavur Kalesi, Geç Urartu evresine, M.Ö. 6. yüzyılın başlarına tarihlendirilmiştir (Kleiss ve

Kroll 1976: 108-111; Kleiss ve Hauptman, 1976, İran no: 21; Kleiss ve Kroll,1978: 34-36).

Gerde Sureh

Urmiye Gölü'nün güneybatısında yer alan Gerde Sureh, Yukarı Zap vasisindeki Sufian Ovası'nda ve Yaldyan'ın 2 km. kuzeyinde Kaneh (Piranşah) yolunun doğusundadır. Burada sur duvar kalıntıları tespit edilmiştir (**Resim-3**). Bu kalıntılar Urartu'ya atfedilmiş ve M.Ö. 8. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Kleiss, 1976a: 24-25; Kleiss- Hauptman, 1976: İran no: 62).

Gohar Kalesi

Gohar Kalesi, Urmiye Gölü'nün kuzeydoğusunda, Carakah-e Amir'in kuzeyinde bulunmaktadır. Burada yol istasyonu niteliğindeki yapı kalıntıları tespit edilmiş ve M.Ö. 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Kleiss, 1972b: 148 vd; Kleiss ve Hauptman, 1976: İran no: 19).

Gundavileh Tepesi

Gundavileh Tepesi, Kalatgah'ın 3 km. batısında aynı adlı köyün güneyindedir. Kale ya da yerleşime ait izler düzenli değildir. Fakat Gundavileh Tepe'sinin Minua döneminde kullanıldığı ifade edilerek burası, M.Ö. 9.yüzyıl sonu- 8. yüzyıl başına tarihlendirilmiştir (Kleiss, 1977c: 27).

Guşçi

Guşçi, Urmiye Gölü'nün batı kıyılarında, Ahu-Derrah Tepe'nin kuzeydoğusunda yer alan höyük yerleşimidir (Kleiss, 1968: 42; Kleiss ve Hauptman, 1976: İran no: 39; Salvini, 2006: 164). Burada yapılan araştırmalar sonucu bir mezar odasından Urartu dönemine ait çok sayıda bronz eser ele geçmiştir.²

Haftavan Tepe

Haftavan Tepe, Urmiye gölünün kuzeybatısında Şahpur Ovası'nda yer almaktadır. Burney tarafından gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda Haftavan Tepe yerleşmesinin kronolojisi ortaya çıkarılmıştır. Buna göre Haftavan Tepe'nin, Erken Transkafkasya döneminden (M.Ö.2300-1800) Sasani Dönemi ve sonrasına kadar yerleşmeye sahne olduğu belirlenmiştir (Burney, 1973: 153 vdd).

² Guşçi'den ele geçen bronz eserler, dört boğa başı şeklinde kazan eklentileri ile 2 tunç levhaya ait 5 parça bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. George M.A. Hanfmann, "For Urartian Bull's Head's" *AnSt.VI*, 1956, 205-213; R.V. Hamilton, "The Decorated Bronze Strip from Gushchin" *AnSt./XVI*, 41-51.

Urartu Dönemi, III. tabaka verileri ile temsil edilmektedir. Burada taş temelli kerpiçten yapılmış sur duvarlara sahip bir Urartu Kalesi açığa çıkarılmıştır (**Resim-9**) (Burney, 1974: 164 vdd).

Haidari Kalesi

Urmiye Gölü'nün kuzeyinde yer alan Haidari Kalesi, bulunduğu konumu itibariyle stratejik öneme sahiptir. Kalenin güçlü sur duvarlarıyla çevrildiği ve sur duvarlarında bastiyonlara yer verildiği görülmektedir (**Resim-14**). Çevre duvarının iç kısmında tespit edilen kayaya oyulmuş merdivenler ve bu merdivenlerin yer altında bir odaya inmesi dikkat çekicidir. Urartu kaleleri içinde merdivenli tünele sahip ilk örneği teşkil eden Haidari Kalesi, sergilediği mimari özelliklerden dolayı M.Ö. 8.-7. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Kleiss,1976: 20-21; Kleiss ve Hauptman, 1976: İnan no: 64; Forbes, 1983: 34).

Hasanlu

Urmiye Gölü'nün güneybatısında Solduz Ovasında yer alan Hasanlu, ovanın en büyük yerleşimidir. Hasanlu, Urartu yazıtlarında Mesta (Payne, 2006: 38,39,63); Assur metinlerinde Mesu, Messi, Mesaya ve Missi olarak yer almaktadır (LAR I: 739; LAR II: 148; Levine,1974: 111,116). Hasanlu projesi kapsamında yapılan kazı çalışmalarıyla, ortaya çıkan tabakalar, tarihlendirilmiş ve Hasanlu'nun kronolojisi şu şekilde ortaya konmuştur:

Hasanlu	
VI. tabaka	M.Ö. 2000- 1450 (Orta Tunç Çağı)
V. tabaka	M.Ö. 1450- 1250 (Demir I)
IVC tabaka	M.Ö. 1250- 1100 (Yangın)
IVB tabaka	M.Ö. 1100- 800 (Demir II)
IVA tabaka	M.Ö.800- 750 (Yangın)
IIIB tabaka	M.Ö. 750- 600 (Demir III- Urartu)
IIIA tabaka	M.Ö.600- 300 (Med-Akhamenid)
II. tabaka	M.Ö. 300

Bu kronoloji, Hasanlu'nun Orta Tunç Çağı'ndan (M.Ö. 2000-1450) M.Ö 300'e kadar kullanıldığını; VI, V ve IV. tabakalarının, Urartu öncesine ait veriler sunduğunu, III. tabakanın a evresinin Med-

Akhamenid; b evresinin ise Urartu dönemine tarihlendirildiğini ortaya koymaktadır (Dyson, 1989b: 6; Dyson- Muscarella, 1989: 1).

Urartu Dönemini yansıtan IIIB tabakasına ait verilere bakıldığında, sur duvarlarıyla karşılaşılmaktadır. Yerleşimi çevreleyen sur duvarları, taş temelli kerpiçten yapılmıştır. Duvarların yüksekliği, yaklaşık 2. 60 m.'dir. Duvarlar, kule ve payandalarla desteklenmiştir. Toplamda on üç adet kule bulunmaktadır. Payandalar, bu kuleler arasına yerleştirilmiştir (**Resim-8**) (Dyson 1977: 549; Muscarella 2006: 83). Sur duvarının önceleri IV. tabakanın devamı olduğu ve IIIB tabakasında yeniden kullanıldığı ileri sürülmüştür. Daha sonraki çalışmalarda ise sur duvarının IIIB tabakasına ait olduğu ve Urartu mimarisini yansıttığı belirtilmiştir (Dyson,1959: 5-8; Dyson, 1977: 549; Kleiss ve Hauptman, 1976, İran no: 50).

Haydarabad

Haydarabad, Urmiye Gölü'nün güney kıyısında Haydarabad kentinin doğusunda yer alan yerleşimdir. Urartu dönemine ait kale kalıntılarına ve çanak çömlek parçalarına rastlanılmıştır (Kleiss, 1977b: 78; Kroll, 1977:116).

Hodar Kalesi

Hodar Kalesi; Urmiye Gölü'nün kuzeybatısında, Şahpur Ovası'nın 27 km. kuzeyindedir. Kalenin mevcut kalıntılarında yola çıkılarak M.Ö. 7. yüzyıla ait olduğu belirtilmiştir. Bunların yanı sıra yine Urartu dönemine ait kaya mezarı da tespit edilmiştir (Kleiss, 1974: 94-95; Kleiss ve Hauptman, 1976: İran no: 30).

İsmail Ağa Kalesi

Urmiye Ovasında, Urmiye Gölü'nün batısında yer alan İsmail Ağa Kalesi, sarp bir kayalık üzerine inşa edilmiştir. Kayalığın birbirine bakan iki ucunda iki kaleden ve daha aşağıda yer alan bir yerleşim yerinden oluşmaktadır. Kalelerden biri, büyük ölçülerde ve daha yüksekte olmasından dolayı Yukarı Kale; diğeri ise Aşağı Kale olarak adlandırılmıştır. İsmail Ağa Kalesi'nin tümü, tek bir çevre duvarıyla çevrilmiştir (**Resim-19**). Tüm verilerle kale, M.Ö. 8.-7. yüzyıla tarihlenmiştir (Kleiss, 1976a: 26-27; Kleiss, 1977b: 64-68; Kleiss ve Hauptman, 1976: İran no: 63; Zimansky, 1985: 39).

Ilan Qara I ve II

Urmiye Gölü'nün kuzeyinde, Verachram'ın 14 km. kuzeyinde yer alan Ilan Qara yerleşimleri, 160 m. yükseklikte bir tepe üzerine kurulmuştur. Mimari özellikleri ve çanak çömlekler ışığında Ilan Qara I yerleşmesinin, M.Ö. 8. yüzyıla ait olduğu kabul edilmiştir. Ilan Qara

İ'nin 3 km. uzaklığında yer alan İlan Qara II yerleşiminde M.Ö. 6. yüzyıl mimarisi hakimdir (Kleiss ve Kroll, 1979: 206).

Kafir Kalesi

Kafir Kalesi; Şahpur Ovasının 12 km batısında, Tazeşar Kalesi'nin kuzeybatısında, her yönüyle eğimli bir kayalık üzerinde yer almaktadır. Kale, köşeleri rızalitli belli aralıklarla dizilen sur duvarlarıyla çevrilmiştir. Kaleye girişler, kuzeydoğuda bulunan bir geçitle sağlanmıştır. Giriş kapısının karşısında 12 m. x 12 m. ölçülerinde kare bir yapı ortaya çıkarılmış ve bu yapının bir tapınak olabileceği kabul edilmiştir. Kalenin güneydoğusunda, 200 m.x 45 m.'lik bir alanda ev niteliğinde olabilecek yapıların temel izlerine rastlanılmıştır. Bu temel izleri, güneyde 30 m.'lik bir alanda iken; kuzeyde çok odalı birkaç yapı kalıntısına ulaşılmıştır (**Resim-10**). Kalenin, Şahpur Ovasına giden yolu ve vadiyi kontrol eden bir özelliğine sahip olmasından dolayı gözetleme kulesi olarak inşa edildiği ileri sürülmüştür. Kafir Kalesi, açığa çıkarılan veriler doğrultusunda M.Ö. 8.-7. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Kleiss ve Kroll, 1978: 28-33).

Kahramanlı Tepe

Kahramanlı Tepe, Urmiye'nin 20 km. kuzeydoğusundadır. Çanak çömlekler ışığında bir Urartu yerleşimi olduğu ileri sürülerek M.Ö. 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Kleiss, 1975b: 40 vd).

Kalat Kalesi

Kalat Kalesi, Urmiye Gölü'nün güneydoğusunda, Kalat Köyünün yakınında yer almaktadır. Kale; ana kale, ana kaleye eklenen birim ve yerleşimlerden oluşmaktadır. Surla çevrili olan kalenin aşağı kesimlerinde farklı yerleşim izlerine rastlanılmıştır (**Resim-11**). Kale, M.Ö. 8.-7. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Kleiss, 1977b: 72-74.; Kleiss ve Kroll, 1978: 41).

Kalatgah Kalesi

Uşnu Ovası'nın doğusunda Urmiye Gölü'nün güneybatısında yer alan Kalatgah Kalesi, 1968 yılında Hasanlı projesi kapsamında yapılan çalışmalarda tespit edilmiştir. Kalenin sur duvarlarına ait kalıntılar ve bir gözetleme kulesi açığa çıkarılmıştır (Kleiss, 1977b: 70-72). Bunların yanı sıra, bir mühür ve yazıt ele geçmiştir. M.Ö. 810–805 dönemine tarihlendirilen yazıtta, İşpuini ve Menua'nın isimlerine rastlanılmaktadır. Tüm bu veriler, kalenin bir Urartu yerleşimi olduğunu, yapımına İşpuini döneminde başlandığı ve Minua döneminde ise tamamlandığı kabul edilmiştir. Bu da M.Ö. 9. yüzyılın

sonu M.Ö. 8. yüzyılın başında Uşnu Vadisi'nde Urartu varlığını ortaya koymaktadır (Muscarella, 1971b: 48; Van Loon, 1975: 201-207).

Kale Oğlu

Kale Oğlu, Makü Kenti'nin 76 km. doğusunda, Bastam yerleşiminin 30 km. kuzeydoğusunda yer almaktadır. Kalenin sur duvarlarıyla çevrildiği, bastiyon ve kulelerle desteklendiği görölmektedir (**Resim-18**). M.Ö. 9.-6. yüzyıllar arasında kullanım gördüğü kabul edilmektedir (Kleiss, 1968; 20-21; Kleiss, 1972a: 60-62; Kleiss ve Hauptman, 1976; İnan no: 20).

Kamana Kalesi

Urmiye Gölü'nün batı kıyısında, Qalat Kale'sinin 6 km. kuzeyindeki Kamana Kalesi, yerleşim ve kale olmak üzere iki birimden oluşmaktadır. Yerleşim 150 m.x 105 m.; kale 51 m.x 31 m. ölçülerindedir. Yerleşim bölümünde çok odalı 5 yapı bulunmaktadır. Farklı ölçülerdeki mekânlardan oluşan kale, rizalitli çevre duvarıyla çevrilmiş; mekânlar, dış duvara bitişik yapılmıştır (**Resim-13**). Bütün bu veriler, Kamana Kalesinin M.Ö. 8.-7. yüzyıl arasında iskân edildiğini ortaya koymaktadır (Kleiss ve Kroll, 1978: 48-50; Kleiss-Hauptman, 1976: İnan no: 76).

Kaniki Zar Tepesi

Uşnu vadisinin 8. km. güneyinde, Uşnu Yaldyan yolunun 2,5 km.batısında, Kaniki Zar köyünün batı sırtında yer almaktadır. M.Ö. 7. yüzyıla tarihlenen tepede istasyon niteliğinde bir yapı bulunmaktadır (Kleiss, 1976a: 33; Kleiss ve Hauptman, 1976, İnan no: 77).

Karnu Arouk

Karnu Arouk yerleşimi, Şahpur Ovasının 15 km. güneybatısındadır. Yapılan çalışmalar doğrultusunda Urartu dönemine ait sur duvar kalıntıları ve kaya mezarları tespit edilmiştir (Kleiss, 1968: 36; Kleiss ve Hauptman, 1976: İnan no: 36.)

Kasyan Tepe

Kasyan Tepe, bir Urartu yerleşimi olup Bastam'ın 4 km. kuzeydoğusunda yer almaktadır. Elde edilen arkeolojik veriler, Kasyan Tepe'nin M.Ö. 7. yüzyılda inşa edildiğini ortaya koymaktadır (Kleiss ve Hauptman, 1976: İnan no: 71).

Kazembashi (Gauharchin Kale)

Kazembashi, Şahpur'un 59 km. güneydoğusundadır. Urmiye Gölü'nün kuzeybatısı kıyısında, Gusçi yerleşiminin kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Yapılan çalışmalarda sur duvar kalıntıları ve kaya basamakları tespit edilmiş ve bunların Urartu dönemine ait olduğu belirtilmiştir (Kleiss, 1968: 39; Kleiss, 1969: 24; Kleiss ve Hauptman, 1976: İnan no: 35).

Keşmeş (Kışmış)

Keşmeş, Makü'nün kuzeybatısında, Türkiye-İnan sınırında yer alan Bazargan yolu üzerindeki Keşmeş adlı köyde höyük tipi bir yerleşimdir. Burada Urartu dönemine ait çanak çömlekler tespit edilmiştir (Kleiss, 1975: 64; Kleiss ve Hauptman, 1976: İnan no:3).

Khandisazh

Khandisazh, Hoy Ovası'nda, adlı adı taşıyan köyde yer almaktadır. Yerleşmede Urartu dönemine ait sur yatakları ve çanak çömlek izlerine rastlanılmıştır (Biscione ve Parmegiani, 2000: 313).

Kharab Aghol

Kharab Aghol, Haidari kalesinin kuzeydoğusundaki İmam Quli Kandi yakınında yer almaktadır. M.Ö. 7. yüzyıla tarihlendirilerek yol istasyonu işlevine sahip olduğu belirtilmiştir (Kleiss ve Hauptman, 1976: İnan no: 66; Kleiss, 1976a: 33 vd).

Kız Chaklu

Kız Chaklu, Urmiye Gölü'nün kuzeybatısında Kharab Aghol'un güneyindedir. M.Ö. 8.-7. yüzyılında iskân edilen bir Urartu yerleşimi olduğu kabul edilmiştir (**Resim-23**). (Kleiss, 1970b: 112; Kleiss ve Hauptman, 1976: İnan no:9).

Kız Kalesi (Evoğlu)

Marand'ın 21 km. kuzeybatısında Hoy yol ayrımından 4 km. ileride Evoğlu olarak tanımlanan yerleşimin civarında yer almaktadır. Küçük boyutlara sahip olan kale, ilk olarak M.Ö. 9. yüzyılda inşa edilmiştir. Sur duvarıyla çevrili olan kalenin aşağı kesimlerinde, M.Ö. 7. yüzyılda ikinci bir sur duvarına yer verilerek kalenin güçlendirildiği görülmektedir. Surların, taş temel üzerine kerpiçten yapıldığı ve sık aralıklarla bastiyonların yerleştirildiği izlenmektedir (**Resim-15**). (Kleiss, 1974: 86; Kleiss, 1976a: 38; Kleiss ve Hauptman, 1976: İnan no: 17; Forbes, 1983: 38).

Kız Kalesi (Hoy)

Hoy Ovasının 12 km. doğusunda, Dukhtar Köyü'nün güneyinde yer almaktadır. Oldukça yüksek bir tepe üzerine kurulan kale, 170 m. x 55 ölçülerüne sahiptir. Dış duvarların güneybatı kısmı diğer bölümlere göre daha kalın ve teras şeklinde yapılmıştır. Üst ve alt olmak üzere iki kaleden oluşmaktadır. Sur duvarlarının üzerinde yer alan rizalitler ve ele geçen seramikler doğrultusunda kale, M.Ö. 8.-7. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Kleiss, 1974: 80; Kleiss ve Hauptman, 1976: İran no: 72).

Kuh-e Zambil

Kuh-e Zambil, Urmiye Gölü'nün batı kıyısında yer almaktadır. Yapılan araştırmalarda ana kale ve bu kaleyi çevreleyen ön kale tespit edilmiştir (Kleiss, 1975: 52). Gölün kayalık kesimiyle korunan kale, orta boyutlara sahiptir. M.Ö. 7. yüzyıla tarihlendirilen kalenin, Kleiss tarafından askeri amaçlı kullanıldığı ifade edilmiştir (**Resim-22**) (Kleiss, 1974: 100-101; Kleiss ve Hauptman, 1976: İran no: 41).

Leilan

Bir höyük yerleşimi olan Leilan, Miyanduab kentinin 16 km. doğusunda yer almaktadır. Yapılan yüzey araştırmalarında Urartu dönemine ait Terakota libasyon kabı bulunmuştur (Kleiss, 1969: 9 vd; Kleiss, 1972b: 157; Kleiss ve Hauptman, 1976: İran no: 55).

Livar Kalesi

Livar Kalesi, Marand Ovası'nın kuzeyinde, Marand Kenti'nin 19 km. batısında, aynı adı taşıyan köyün batısında yer almaktadır (Kleiss, 1977b, 54-57). İki tepe üzerine kurulan kalenin güney kısmında dikdörtgen planlı payandalı duvarlara sahip bir yapı ve yapının ortasında kare planlı bir mekân bulunmaktadır. Bu yapının tapınak olduğu düşünülmüştür. Kuzey kısımdaki tepe üzerinde ise, kare planlı, köşeleri rizalitli bir yapıyla karşılaşılmıştır (**Resim-20**). Kale, mimari ve çanak çömlek özelliklerinden dolayı M.Ö. 8.-7. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Kleiss, 1971: 56 vdd. Kleiss, 1977b: 54 vdd; Kroll, 1977: 84 vd).

Mahabad Tepe

Mahabad Tepe, Urmiye Gölü'nün güneyinde Mahabad kentinin güney ucundadır. Yüzeyden ele geçen çanak çömlekler ışığında buranın bir Urartu yerleşimi olabileceği belirtilmiştir (Kleiss, 1977b: 80; Kroll, 1977: 116-117).

Mahmud Abad

Mahmud Abad, Urmiye (Rezaiyeh) kentinin 28 km. güneyinde yer almaktadır (Kleiss,1976: 36,38; Kleiss ve Hauptman, 1976: İnan no: 76). Burada bir Urartu kalesi ve Urartu Kralı I. Rusa (M.Ö. 730-714/713) adına bir yazıt ortaya çıkarılmıştır. Yazıtta askeri ifadeler yerine; dini içeriklerin hâkim olduğu ögelere yer verilmesi dikkat çekmektedir (Salvini, 1977: 125-136).

Marand Tepe

Marand Tepe, Urmiye Gölü'nün kuzeydoğusunda, Marand Kenti'nin merkezinde yer almaktadır. Höyük tarzı bir yerleşime sahip olan Marand Tepe'de, M.Ö. 7. yüzyıla tarihlendirilen çanak çömlek parçaları ele geçmiştir (Kleiss ve Hauptman, 1976: İnan no: 24).

Parpar Tepesi

Parpar Tepesi, Urmiye Gölü'nün kuzeydoğusunda, Marand Kenti ile Livar Kale'si arasında yer almaktadır. Höyük tarzı bir yerleşim olduğu izlenmektedir. Ele geçen çanak çömlek parçalarından buranın M.Ö. 7. yüzyılda kullanıldığı anlaşılmaktadır (Kleiss ve Hauptman, 1976: İnan no: 23).

Pir Çavuş

Salmas Ovası'nın 14 km. güneydoğusunda, Vaziri Kale'sinin 1 km. kuzeyinde yer alan Pir Çavuş, Yerleşim ve kale olarak iki birimden oluşmaktadır. Yerleşim, 300m. x 100 m. ölçülerinde iken; Kale, 205 m. x 95 m.'dir Tespit edilen Urartu sur kalıntıları, kaya odaları ve çanak çömlekler buranın M.Ö. 8.-7. yüzyılda iskân edildiğini göstermektedir (Kleiss,1968: 33; Kleiss ve Hauptman, 1976: İnan no: 33;Kleiss ve Kroll, 1979: 183 vd.-224 vd).

Rent Kalesi

Makü'nün 10 km. doğusunda bulunan Rent Kale'si, kısmen korumuş kulesiz ve kavisli duvar kalıntılarıyla temsil edilmektedir. Yaklaşık 150 m. kalınlığındaki sur duvarı, içten ve dıştan moloz taşlarla örülmüştür. Sur duvarı bu yapısıyla Ducgagi duvarlarını anımsatmaktadır. Kale içinde az sayıda çanak çömlek parçaları ele geçmiştir. Rent Kalesi, M.Ö. 8. Yüzyıla tarihlendirilmiştir. (Kleiss, 1968: 13; Kleiss ve Hauptman, 1976: İnan no: 6).

Sangar Kalesi

Sangar Kalesi, Tebriz kentinin 77 km. kuzeydoğusunda, Aras nehrinin geçtiği Çay Kandi vadisi üzerinde yer almaktadır. Kalenin çift sur bedeniyle (**Çizim-25**) çevrildiği tespit edilmiştir. Ayrıca bir mezar

yapısına ve yerleşim izine rastlanılmıştır. Sangar Kalesi, M.Ö. 9.-7. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Kleiss, 1968: 3; Kleiss, 1975: 69; Kleiss ve Hauptman, 1976: İran no: 25).

Sarandj Kalesi

Sarandj Kalesi, Makü Kenti'nin kuzeydoğusunda, Aras Nehri'nin yakınındaki Selake Pain'de yer almaktadır. 150 m. yükseklikte bir tepe üzerine kurulan kale, 300 m. x 75 m. ölçülerindedir. Kale, 7. 50 cm. kalınlığa sahip sur duvarları ile çevrilmiştir. Duvarlarında 7 m. aralıklarla rizalitlere yer verilmiştir. Kalenin kuzey ve doğuda olmak üzere iki kapısı bulunmaktadır. Kuzey kapısının her iki yanında kuleler bulunurken; doğu kapısında ise kulelere yer verilmemiştir. Kalenin eteklerinde üç adet dikdörtgen yapı tespit edilmiştir (**Resim-25**). Duvarlarda rizalit ve iç bölmeler olmamasına rağmen; duvar özelliklerinden dolayı bu yapılar, Urartu dönemine verilmiştir. Kalenin rizalitli tahkimat duvarları ile çanak çömlekler değerlendirilmiş ve kale, M.Ö. 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Kleiss, 1971: 58 vdd; Kleiss, 1975: 54 vdd; Kleiss ve Hauptman, 1976: İran no: 1).

Sarandil Tepesi

Urmiye Gölü'nün batısında yer alan Sarandil Tepesi, Urmiye kentinin 13 km. kuzeydoğusundadır. Tespit edilen sur kalıntıları, kaya basamakları ve çanak çömlek parçaları, Sarandil Tepesi'nin Urartu yerleşimi olduğunu gözler önüne sermektedir (Kleiss,1972: 153 vd; Kleiss ve Hauptman, 1976: İran no: 42).

Siah Kalesi

Hoy Ovası'nda yer alan Siah Kalesi, Makü'nün 53 km. doğusundadır. Urartu kalelerinde görülenin aksine alçak bir tepe üzerine kurulmuştur. Ana bir kale ve ön kaleden oluşmaktadır. Çift bedenli sur duvarlarına sahiptir. Sur duvarlarında payandalara yer verilmiştir (**Resim-24**). Bütün bu özellikler, kalenin M.Ö. 9.-8. yüzyılda iskân edildiğini göstermektedir (Kleiss, 1968: 17 vd.; Kleiss, 1973: 83 vdd; Kleiss ve Hauptman, 1976: İran no: 7; Forbes, 1983: 38).

Sunat

Sunat yerleşimi, Urmiye Gölü'nün kuzeybatısında Akçay'ın Türkiye'den Nahçıvan'a giden kolu üzerinde yer almaktadır. Tespit edilen çanak çömlek aracılığıyla M.Ö. 8.-7. yüzyıla tarihlendirilen Sunat'ın bir Urartu yerleşimi olduğu ileri sürülmüştür (Kleiss, 1975: 64; Kleiss ve Hauptman, 1976: İran no: 13).

Şeytanabad

Urmiye Gölü'nün güneyinde yer alan Şeytanabad, Mahabad Kenti'nin 10 km. kuzeyindedir. Yapılan çalışmalarda Urartu dönemine tarihlendirilen kaya basamakları, kaya işaretleri, kanal, tünel, kuyu ve çanak çömlekler tespit edilmiştir (Kleiss 1970b,115 vd; Kleiss-Hauptman, 1976, İnan no: 54). Kleiss, kaya basamağı, kaya işareti, kanal, tünel ve kuyunun Urartular tarafından inşa edildiğine işaret etmiştir. Buna kanıt olarak da dört özelliğe vurgu yapmıştır. Bunlardan birincisi kaya basamaklarının tipik bir Urartu uygulaması; ikincisi Urartu'nun sadece doğu Anadolu yerleşmelerinde gördüğümüz kaya içindeki tünellerin varlığı; üçüncüsü tünellerle bağlantısı olduğu düşünülen kuyu; bu kuyuların benzerleri Kayalidere ve Karnioruk yerleşmelerinde karşılaşılmaktadır. Dördüncü özellik ise basamakların konumları, yapımları ve basamakların çıkış şekillerinin Sangar ve Van Kalesi'ndeki basamaklarla benzerlikler taşımasıdır. Kleiss, bütün bu özelliklere dayanarak Şeytanabad yerleşmesinin dinsel bir anlam taşımasının olasılığına dikkat çekmiştir (Kleiss, 1970b: 118).

Tasudj Tepe

Tasudj Tepe, Urmiye Gölü'nün kuzey kıyısında Tasudj kentinin 11 km. güneydoğusunda bulunmaktadır. Buranın, Urartu dönemine ait çanak çömlek verilerinin elde edildiği höyük tarzı bir yerleşim olduğu belirlenmiştir (Kleiss ve Hauptman, 1976: İnan no: 58).

Tazebulak Kalesi

Tazebulak Kalesi; Urmiye kentinin 54 km. güneyinde, Uşnu ve Urmiye yolu üzerinde, Deringala çayının kıyısında bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Burada yapılan araştırmalarda kale kalıntılarıyla birlikte, kaya nişleri ve bir yazıt parçası tespit edilmiştir (**Resim-28**). Ele geçen bulgulardan ötürü, Tazebulak Kale'sinin Minua dönemine ait olduğu ileri sürülmüştür (Kleiss, 1977a: 68 vdd; Kleiss, 1977b: 182; Kleiss ve Hauptman, 1976: İnan no: 46).

Tazeşar Kalesi

Tazeşar Kalesi, adını aldığı köyün 4 km. kuzeybatısında, Şahpur Ovasının 12 km. kuzeyindedir. Burada kale ve yerleşime ait izlere rastlanılmıştır. Arkeolojik veriler, kalenin M.Ö. 8.-7. yüzyılda inşa edildiğini ortaya koymaktadır (Kleiss, 1968: 31 vd).

Turki Tepe

Turki Tepe, adını aldığı köyün güneyinde Haidari Kale'sinin güneydoğusundadır. 500 m.x 180 m. ölçülerine sahiptir. Burada yapılan çalışmalarda; sur duvarına, yerleşim ve yol istasyonuna ait kalıntılara rastlanılmıştır (**Resim-26**). Elde edilen veriler doğrultusunda Turki Tepe'nin M.Ö. 7. yüzyılda kurulduğu belirtilmiştir (Kleiss, 1976a: 31; Kleiss, 1977b: 64; Kleiss ve Hauptman, 1976: İran no: 65).

Uzub Tepe

Bastam'ın 30 km. doğusunda yer almaktadır. 72.50m.x 31.50 m ölçülerinde olan Uzub Tepe'nin, yol istasyonu olarak kullanıldığı ileri sürülmüş ve M.Ö. 8. ve 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir (**Resim-30**). (Kleiss, 1972a: 64 vdd).

Vaziri Kalesi

Şahpur Ovas'ının 15 km. güneydoğusunda, Pir Çavuş'un 1 km. doğusunda yer almaktadır. Burada M.Ö. 8. ve 7. yüzyılda iskân edilen iki farklı kale kalıntılarıyla karşılaşmıştır. 115 m. yükseklikte bir dik bir yamaca kurulan kalelerin toplam boyutu 75 m.x 65 m.'dir. Kaleye ait izlerin yanı sıra kaya odaları da tespit edilmiştir (**Resim-27**) (Klesis, 1968: 33; Klesis ve Kroll, 1979: 189).

Verachram

Kara Ziyaeddin Ovasında yer alan Verachram, stadel ve çeşitli kamu binalarının yer aldığı aşağı şehirden oluşmaktadır. Dış duvarları tamamen siyah lav taşından yapılmış kalenin kuzeyden güneye uzunluğu 725 m.; genişliği batıdan doğuya en fazla 330 m.'dir. Çevresi surlarla çevrili olan kalenin yine surlarla çevrilmiş ek bir yapısı bulunmaktadır. Surlarda bastiyonlara yer verilmiştir. Bastiyonlar surun iç ve dış yüzünde zıt yönde asimetrik olarak yerleştirilmiştir (**Resim-21**) Bastiyonların bu biçimde yerleştirilmesi diğer Urartu kalelerinde görülmeyen bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır (Kleiss, 1971: 60-62; Kleiss, 1974: 82 vdd; Kleiss ve Hauptman, 1976: İran no: 74; Forbes, 1983: 34). Kale, çevresindeki surlarla koruma altına alınırken; aşağı şehrin bir kısmı sur duvarlarıyla çevrilmiştir (Zimansky, 1985: 40).

Verachram'da iç şehrin güneybatısında 40m. x 30 m. ölçülere sahip teras olarak nitelendirilen bir bölüm tespit edilmiştir. Terasın batısında, köşeleri rizalitli 11.50 m.x 11. 50 m. ölçülerinde kareye yakın bir yapının kalıntılarıyla karşılaşmıştır. Bu kalıntılar, Urartu tapınak mimarisini yansıttığından dolayı yapı, teras-tapınak olarak

tanımlanmıştır. Tüm bu verilerden yola çıkarak, kalenin M.Ö. 8.-7. yüzyılda kurulduğunu belirlenmiştir (Kleiss, 1974: 90 vd).

Zengar (Sangar) Kalesi

Zengar Kalesi, Urmiye Gölü'nün kuzeybatısında, Makü kentinin 10 km. kuzeyinde, Makü nehri kıyısında, kuzey-batı doğrultusunda uzanan bir kayalık tepe üzerinde yer almaktadır. Kalenin yanı sıra, kaya basamakları, kaya mezarları ve çanak çömleklere ulaşılmıştır. Zengar Kalesi'nin M.Ö. 8.-7. yüzyıllarda iskân edildiği düşünülmektedir (Kleiss, 1968: 3-7; Kleiss ve Hauptman, 1976: İran no: 4).

Zendan Kalesi

Zendan Kalesi, Urmiye Gölü'nün batısında, Urmiye kentinin 30 km. güneyindedir. Arkeolojik veriler, Zendan Kalesi'nin M.Ö. 7. yüzyıla ait olduğunu ortaya koymaktadır (Kleiss, 1971: 53; Kleiss ve Hauptman, 1976: İran no: 70).

Zingir/Zengir Kalesi

Zingir Kalesi; Urmiye Gölü'nün kuzeybatısında, Şahpur'un 17 km. güneyinde ve Tamar adlı köye 3 km uzaklıkta bulunmaktadır. Urartu sur yatakları ve kaya mezarlarının tespiti doğrultusunda Zingir Kalesi'nin M.Ö. 9.-7. yüzyıllarda Urartu hâkimiyetinde olduğu görüşü kabul edilmiştir (Kleiss, 1968: 40 vd; Kleiss ve Hauptman, 1976: İran no:37).

Değerlendirme ve Sonuç

Urartu yazılı belgelerinde URU³ yerleşim /kent; E.GAL⁴ ise saray/kale olarak tanımlanmıştır. Egemenliğin önemli göstergelerinden biri olan kale ve yerleşimler, Urartu kralları için de hayati bir önem arz etmiştir. Bu doğrultuda Urartu kralları, hâkim olduğu coğrafyada egemenliğini devam ettirmek, sınırlarını genişletmek ve bu toprakları savunmak için güçlü kalelere ihtiyaç duymuştur. Bu amaçla sınırlarına dahil ettikleri bölgelerde de imar politikalarına ve askeri yapıların kurulmasına önem vermişlerdir. Bu bölgelerden biri de İran'ın kuzeybatı kesimidir.

³ URU lologramı, Urartu'da, Tuşpa, Karmirblur ve Arinberd gibi büyük yerleşmeler için kullanılırken; Assur metinlerinde Urartu'nun önemsiz yerleşimlerinde kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Zimansky, 1985:62.

⁴ Urartu yazılı belgelerinde, 22 den daha fazla E.GAL lologramı yer almaktadır. Bu ifade Mezopotamya'da saray yapılarına işaret etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zimansky, 1985:62 vd; Salvini, 2006:144.

Urartular kale ve yerleşimlerini inşa ederken coğrafik ve topografik konuma; su ve üretim kaynaklarının yakın olmasına ve savunma sisteminin uygun olmasına önem vermişlerdir. Bazı durumlarda ise yalnızca savunma ön planda tutulmuştur. Korumalı, tahkimatlı sur duvarları inşa ederek yerleşimlerini koruma altına almışlardır. Kale, askeri garnizon, gözetleme kuleleri inşa etmişlerdir (Çilingiroğlu,1997: 50). Bulunduğu bölgenin olumsuz coğrafi şartlarını kendi lehlerine çevirmeyi başarmış ve dağlık bir ülke olma özelliğini savunma amaçlı kullanmasını bilmişlerdir. Sarp ve kayalık tepeler, kalelerin tamamıyla ele geçirilmesinde önemli bir engel oluşturmuştur.

Yerleşim ve kalelerin büyük bir çoğunluğu Urmiye Havzası'nda yer alırken bir bölümü de Ahar bölgesinde bulunmaktadır. Bu konuda çeşitli araştırmalar yapan birçok bilim insanı, Kuzeybatı İran'daki yerleşim ve kalelerin farklı işlevlere sahip olduğunu öne sürmektedir. Buna göre İdari- yönetim, askeri karakol, gözetleme kulesi ve sığınma amaçlı kullanıldığı belirtilmiştir.

Yerleşim ve kalelerin idari- yönetim merkezi olarak tanımlanmasında yerleşimlerin boyutları esas alınmıştır. Kleiss, Kuzeybatı İran'daki Urartu yerleşimlerini boyutları, kapladıkları alan ve nitelikleri üzerinden değerlendirmiştir(Kleiss,1976: 19-43; Kleiss ve Kroll, 1978: 27-71). Bu doğrultuda Bastam, Verecham, İsmail ağa, Hasanlu, Kalatgah, Kız Kalesi, Livar, Sangar, Haidari ve Haftavantepe'nin idari- yönetim merkezi olduğu belirlenmiştir. Söz konusu bu isimler arasında Bastam ve Verecham, gerçek anlamda yönetim merkezi olarak hizmet ettiği görülmektedir. Büyük boyutlu, geniş alana yayılmış tarımsal alanlara sahip olması gibi etkenlerin yanında içinde kompleks yapıları barındırmaktadır. Ele geçen yazıtlar, devletle bağlantısını onaylarken; hem sitadel hem de aşağı kesimlerde büyük kamu yapıları ve güçlü sur duvarları idari, ekonomi ve savunmaya yönelik askeri merkez olarak hizmet verdiklerini ortaya koymaktadır (Zimansky, 1985: 35-38).

Kuzeybatı İran'da Bastam ve Verecham'dan sonra gelen üçüncü büyük kale, İsmailağa'dır. Burası, Urmiye Ovası'nın büyük tarım alanlarına sahiptir. İki kale yapısı ve bu kalelerin arasında kalan yerleşim alanı; burada kompleks bir yapının varlığına işaret etmektedir. Kleiss, İsmailağa Kale'sinin Bastam Kalesi'yle benzer özelliklere sahip olduğunu belirtirken; Urartular tarafından yönetim ve askeri merkezi olarak kullanıldığını ifade etmektedir (Kleiss,1976: 26; Kleiss,1977b: 64-68).

Bir diğer idari merkez Hasanlu'dur. Stratejik konumu, tarıma açık arazilerle çevrili olması, askeri ve ticaret yolları üzerinde bulunması gibi etkenler Hasanlu'yu Urartu için önemli kılmıştır.

Hasanlı'nun bu özelliklerini göz ardı etmeyen Urartu, Hasanlı'yu işgal ederek kendi yönetimine dâhil etmiş, idari ve askeri bir üs olarak kullanmıştır (Dyson, 1989b: 8-9). Hasanlı'nun elden çıkması bölgedeki Urartu egemenliğini sekteye uğraması anlamına gelmekteydi. Urartu bunun bilincinde olarak, Hasanlı'nun kontrolü elinde tutmaya çalışmış ve savunulması için de Agrabtepe ve Kalatgah Kalesi'ni inşa etmiştir (Muscarella, 1971b: 44; Zimansky: 1985, 40).

Livar Kalesi, Bastam ve Verachram gibi, tarımsal alanın bir kenarındaki bir dağ boynu üzerine inşa edilmiştir. Çok iyi tahkim edilmiş bir sitadel ve surla çevrili bir aşağı kaleye sahiptir. Bastam ve Veracham'dan daha küçük boyutlara sahip Livar Kalesi, tarım arazisi bakımından daha geniştir (Kleiss, 1977b: 54 vd; Kroll, 1977: 84; Zimansky: 1985, 39).

Yönetim merkezi olarak belirlenenler arasında tartışmalı da olsa Sangar ve Kız (Evoğlu) Kalesi de yer almaktadır. Her iki kalenin küçük boyutlara sahip olması, Kleiss'in yönetim merkezleri sınıflandırmasına boyut ve nitelik bakımından uyum sağlamamaktadır. Sangar Kalesi, surla çevrili yerleşim ve kaya mezarlarına sahip olmasına rağmen küçük ölçülerdedir. Verecham'dan Doğubeyazıt'a giden yol üzerindeki birçok merkezden biridir. Bu yol boyunca yer alan topraklar, yoğun tarım çanaklarına ayrılmamış olup oldukça açık bir alandır. Buna rağmen; Sangar Kalesi'nde yer alan kaya mezarlarından dolayı yönetim merkezi olarak kabul edilmiştir (Kleiss, 1968: 3 vdd; Yıldız, 1981: 101-105). Zimansky ise Sangar Kalesi'nin küçük bir kale olmasına karşın; yönetim ve askeri güç olarak hizmet veren bir kategoride yer almasını sorgular. Kaya mezarlarının bir yerleşmenin yönetim merkezi olması için yetersiz kaldığını altını çizerek; Bastam'da mezar yapısı olmadığını gerekçe olarak gösterir (Zimansky, 1985: 37). Evoğlu yakınındaki Kız Kalesi, oldukça mütevazı boyutlardadır. Kalede bir yerleşim izine rastlanılmamıştır. Önemli bir yolun yanında bulunsa da, bu yolun kontrolünü sağlamadığı kabul edilmiştir. Çünkü vadinin genişlemesiyle farklı yerlerden de geçişler açılmış ve vadinin kontrolünü zorlaştırmıştır. Bütün bu özelliklerin aksine sınıflandırmasında bazı eksikliklerin olduğunu; bunun için çalışmaların yetersiz kaldığını ileri sürülmektedir (Zimansky, 1985: 40).

Haftavan Tepe ve Haidari Kalesi fonksiyon noktasında sorunlu görülen diğer yerleşimlerdir. Şahpur Ovasında yer alan Haftavan Tepe, yörenin idari merkezi ve yerel bir Urartu valisinin ikametgâhı olduğu kabul edilmiştir (Burney, 1973: 153 vdd). Zimansky ise Haftavan Tepe'nin yönetim merkezi olması için yeterli verilerin olmadığını iddia etmiş ve bunun için birçok neden ortaya koymuştur. Birincisi buranın bir tepe olduğu ve kaleler gibi bütünüyle tahkim edilmediğini

söylemektedir. İkincisi Urartu kalıntılarının tek bir iskân evresine ait olabileceğini ve diğer yönetim merkezleriyle benzer özellikler göstermediğini öne sürmektedir (Zimansky, 1985: 39).

Stratejik bir konuma sahip Haidari Kalesi ise yerleşim yeri ile bağlantısı bulunan, kuvvetli sur duvarları ile çevrili bir kaledir. Çevre duvarı üzerinde, ana kayanın oyulması suretiyle oluşturulmuş, yer altındaki bir odaya uzanan bir merdiven vardır (Kleiss, 1976a: 20 vdd). Zimansky, burada yer alan merdivenlerin, örgütlenmiş insan gücünün ortak bir çabası olarak değerlendirmektedir (Zimansky, 1985: 37). Haidari Kalesinin tarım alanlarına yakınlığı, kompleks bir yapı olması gibi unsurlar, idari merkezlerde görülen ortak özelliklerdir. Fakat Haidari Kalesi'ni diğer büyük merkezlerden ayıran etken; işlevinden ziyade daha küçük boyutlarda olmasıdır (Zimansky, 1985: 37). Küçük ölçülere sahip olan Sangar Kalesi gibi Haidari Kalesi'nin de büyük boyutlu idari merkezler arasında değerlendirmesini sorgulayan Zimansky, Kleiss'in Kuzeybatı İran'daki Urartu yerleşimleri sınıflandırmasında bazı eksikliklerin olduğunu; bunun için çalışmaların yetersiz kaldığını ileri sürmektedir (Zimansky, 1985: 40).

Askeri karakol ve gözetleme kulesi niteliğindeki kaleler, yol ve ticaretin güvenliği açısından inşa edilmiş yapılar arasında yer almaktadır. Kuzeybatı İran'daki Urartu kaleleri arasında askeri karakol olduğu ileri sürülen kaleler de bulunmaktadır. Genelde küçük boyutlara sahip bu kalelerin bir diğer özelliği, çevresinde herhangi bir yerleşim izine rastlanılmamış olmasıdır. Bu özelliklerle yapıların, askeri açıdan hem bölgeyi gözetlemek; hem de yol güvenliğini sağlamak amacıyla inşa edildiği kabul edilmektedir. Bu kaleler aracılığıyla düşman birlikleri hakkındaki bilgiler, gerekli olan mercilere ulaştırılmıştır. Kleiss, yaptığı çalışmalar doğrultusunda, Agrab Tepe, Aşağı korul, Uzuptepe, Kafir Kalesi, Carakah-e Amir, Kuh-e zambil, Mahmut abad, Zendan Kalesi, Dosogh tepe, Allahverdikant, Gavur Kalesi, Kalat Kalesi, Siah Kalesi, Kaniki Zar ve bu grupta değerlendirmektedir.

Söz konusu bu kalelerden Kuh'e Zambil, Mahmud Abad ve Zendan Kalesi'nin sadece askeri amaca hizmet vermiş olduğu belirtilirken; diğer kalelerin askeri karakol ve gözetleme kulesi olarak değerlendirmesi birtakım gerekçelere bağlanmıştır. Uzuptepe ve Aşağı Korul'da çevre duvarı ve yapıya ait izler bulunsa da iskân edilen bir merkez olmadığı; Karaziyaeddin Ovasına girişlerin bu iki yerleşimle sağlandığı kabul edilmiştir (Zimansky, 1985: 37 vd). Marand ve Jolfa arasındaki yola hâkim bir konuma sahip Carakah-e Amir, mimari özelliklerinden dolayı iskân yerinden daha çok askeri amaçlı karakol niteliğindedir (Kleiss, 1975: 60; Zimansky, 1985: 39). Kafir Kalesi, sur duvarları rizalitli yapı kalıntılarına rağmen; Şahpur Ovası'ndan

Anadolu'ya uzanan ana yolu ve vadiyi kontrol etmesinden dolayı gözetleme kulesi olduğu ifade edilmiştir (Kleiss ve Kroll, 1978: 28 vdd). Kaniki Zar Kalesi Kelişin'e uzanan yolu kontrol ederken; Yediar Haidarabad yakınındaki kaleyle birlikte, göl kıyısı boyunca Urmiye'ye uzanan yola hakimdi. Khaneh'den gelip Uşnu vadisinden geçen yol ise Sufian Kalesi'nin denetimindeydi (Zimansky, 1985: 39-40). Allahverdikant Kalesi'nde çok az sayıda yapı kalıntısı ve keramikler ele geçse de Kleisis, kalenin iskân amaçlı kullanılmadığı; çevrede yer alan çok sayıda sulama kanallarını koruyan askeri bir kale olduğunu ileri sürmüştür (Kleiss, 1983, 286). Kale Oğlu, Duçgagi ve Siah Kalesi, yönetim merkezi olarak belirlenen yerleşimlerden daha büyük olmasına rağmen; idari merkez olarak kabul edilmemiştir. Küçük tarımsal bir alanın ortasında alçak bir tepe üzerine inşa edilmiş olan Siah Kalesi, hem bu özelliği hem de yakınında yerleşim alanı bulunmamasından dolayı askeri amaçlı kullanıldığı ve devlet otoritesine ilişkin bazı gereksinimleri karşılamak üzere inşa edildiği ileri sürülmektedir (Kleiss, 1973: 83; Zimansky, 1985: 40).

Sığınma işlevine sahip olduğu öne sürülen yerleşim ve kalelerin, sivil halkın savaş ve sıkıntılı dönemlerde korunmasına yönelik inşa edilen kaleler olduğu kabul edilmiştir. Özelliklerine bakıldığında ulaşılması zor bir dağ zirvesi üzerine kurulduğu ve genelde küçük boyutlu olduğu görülmektedir. Ayrıca kalenin iç kısmında yapı izlerine ve çanak çömlek kalıntısına rastlanılmaması gibi birçok etkenle karşılaşılmaktadır (Kleiss, 1983: 284; Zimansky, 1985: 32). Kleiss, Marand Tepe (Kleiss- Hauptman, 1976: İnan no: 24), Kasyan Tepe (Kleiss- Hauptman, 1976: İnan no: 71), İlan Qara I (Kleiss ve Kroll, 1979: 206-208), Sarandj (Kleiss, 1975a: 54 vdd), Kahramanlu (Kleiss, 1975b: 40 vd) ve Kamana Kalesi'ni (Kleiss- Hauptman, 1976: İnan no: 76) bu grupta değerlendirmiştir. Zimansky ise Kleiss'le hem fikir olduğunu; ancak söz konusu yerleşimlerin uç örnekler olduğunu, bu yerleşimlerin büyük bir kısmının hem yerleşim hem de savunma sistemini içine alacak şekilde tasarlandığını belirtir. Ayrıca dağlık ve Ovalık bir bölgede bulunan bir yerin, bir sistem açısından önemi bulunuyorsa diğer sistem açısından da önemli olmasına gerek duyulmayacağını altını çizer (Zimansky, 1985: 32).

Yerleşim ve kalelerin idari, askeri, gözetleme ve sığınma fonksiyonun yanı sıra farklı özellikleri de söz konusudur. Bir Ovada yer alan kaleleri denetleyen, yine aynı Ovada yer alan bir ana merkez bulunmaktadır. Yerleşimler, bu ana merkez çevresinde kümelenmiştir Bastam, Verecham, Livar, İsmailağa Kalesi, Kız Kalesi (Evoğlu) ve Kalatgah Kaleleri ana merkez olarak tayin edilmiş yerleşimlerdir. Bu yerleşimler, kapladıkları alandan ziyade nitelikleri göz önünde

bulundurulmuş olarak belirlenmiştir (Biscione, 2012: 79). Karaziyaeddin Ovasında yer alan Bastam Kalesi, hem idari hem de askeri bir merkezdir. Doğrudan kral tarafından yönetilmiş, Urartu kaleleri içinde önemli bir yere sahiptir. Bastam Kalesi, Urartu'nun İran'daki başkenti olmasının yanı sıra Karaziyaeddin Ovası'nın ana yerleşimi olduğunu vurgulanmaktadır (Biscione, 2012: 80). Urmiye Ovası'nın ana merkezi İsmail ağa Kalesi'dir. Lumbad, Kuh-e Zambil, Agil tepe, Kız Kalesi (Urmiye) ve Zendan Kalesi Ovanın diğer yerleşimleridir. Makü çayının yukarı kollarına uzanmasından dolayı olasılıkla Verecham'a bağlanan Sangar Kalesi, Makü'nün ana kenti olarak belirtilir. Haidari Kalesi, siyah çeşmenin en önemli kentidir. Akçay ve Karaziyaeddin Ovasını kontrol eden kale, Kleiss tarafından ana yerleşim grubuna dâhil edilmiştir. Kız Kalesi (Evoğlu) bölgenin bir diğer ana yerleşimidir. Gâvur, Aladağ, Seyyed Tajeddin, Kız Kalesi (Hoy) ve Uzuptepe'nin Kontrolü Kız Kalesi (Evoğlu) aracılığıyla gerçekleştirilmiştir (Biscione, 2012: 84).

Kuzeybatı İran'daki kale ve yerleşimlerin büyük bir çoğunluğunun Urartu öncesinde de kullanıldığı ve kültürel özellikler sergilediği araştırmalarla tespit edilmiştir. Biscione, bu yerleşimleri dönemseller olarak sınıflandırmış, Kalkolitik dönemden başlayarak, Erken Tunç, Orta Tunç, Erken Demir Çağı ve Urartu dönemine kadar izlerin varlığına dikkat çekmiştir. Hasanlu, İsmailağa Kalesi, Livar Kalesi, Kız Kalesi (evoğlu), Carakah-e Amir, Aslan Kalesi, Kız Kalesi (Hoy), Borji Kalesi, Vaziri Kalesi, Zincir Kalesi, Kafir Kalesi, Haidari Kalesi, Ahu-Derrah Tepe, Burunne, Ducgagi Kale oğlu ve Danalu'nun, Urartu öncesindeki varlığını gözler önüne sermiştir. Bu yerleşimler dışında kalan Bastam, Verecham, Kalatgah, Agrabtepe'nin Urartu'ya özgü yerleşimler olduğu elde edilen arkeolojik verilerle belgelenmiştir (Biscione, 2003: 167).

Urartu'nun mimaride kullandığı malzeme teknik ve yöntemler tüm yönleriyle incelendiğinde bazı farklılıklar dışında tüm Urartu yerleşimlerinde benzer uygulamalarla karşılaşılmak. Bu farklılıklar, Urartu'nun merkez yerleşimlerinden uzaklaştıkça daha açık bir biçimde görülebilmektedir (Çilingiroğlu, 1983: 34).

Urartu'nun Kuzeybatı İran'daki yerleşim ve kaleler çekirdek bölgesindeki örneklerle karşılaştırıldığında kullanılan malzeme, teknik ve yöntemler açısından benzer olduğu ancak bazı farklılıkların da var olduğu açıkça izlenmektedir. Bu farklılıklar, Urartu'nun merkez yerleşimlerinden uzaklaştıkça daha açık bir biçimde görülebilmektedir (Çilingiroğlu, 1983: 34).

Urartu Krallığı'nda mimari alanda kullanılan malzemeler: kalker (kireçtaşı), bazalt, andezit, kumtaşı ve alabaster (su mermeri)

gibi taş çeşitleri, kerpiç, ahşap ve az da olsa tunçtan oluşmaktadır (Baş, 2016: 46 vdd). Kuzeybatı İnan Urartu yerleşimlerinin sur duvarlarında çoğunlukla bazalt (Kleiss 1968: 3-13) tercih edilirken kalker de (kireçtaşı) kullanım görmüştür (Muscarella, 1971b: 44; Dyson, 1989b: 1-3). Söz konusu taş çeşitlerinin Urartu'nun sınırları içinde kalan diğer yerleşimlerde de ağırlıklı olarak yer aldığı görülmektedir (Çilingiroğlu, 2004: 210).

Mimari alanda uygulanan yapım tekniklerine bakıldığında Urartular genelde belli bir mimari kalıba bağlı kalmamış, arazinin topografik yapısına uyularak farklı teknikler kullanılmıştır. Özellikle sur mimarisinde kiklopik, klasik, uçkale ve rizalit plan teknikleri uygulanmıştır. Bu tekniklerden klasik ve rizalit plan yöntemi, Kuzeybatı İnan'daki Urartu yerleşimlerinde belirleyici bir unsur olarak karşımıza çıkarken; rizalit plan yöntemi, bu yerleşimlerin tarihlendirilmesinde de önemli bir rol oynamıştır.

Klasik teknik, dış yüzleri bombeli ve kareye yakın bir görünümünü sergileyen taş bloklarının birbirine yakın ve boşluk kalmayacak biçimde yerleştirilmesi olarak tanımlanmaktadır. (Çilingiroğlu, 1993: 31) Bu teknik, Hasanlu, Verecham, Kalatgar ve Kız Kalesi'nde uygulanmıştır. Anıtsal boyuttaki kulelerin bir diğer adlandırması olan rizalit plan yöntemi, duvardan dışa doğru çıkıntı yapan ve duvarları güçlendirme amacıyla rizalit çıkıntılarının duvarlar üzerine yerleştirilmesidir (Baş, 2016: 52). M.Ö. 8. yüzyılın Urartu mimarisinin bir özelliği olan rizalitli duvar tekniği, iki kule arasına yerleştirilen rizalitlerden oluşmaktadır. Bastam, Verecham, Kafir, Kamana ve Sangar gibi birçok yerleşimde rizalit plan yöntemi uygulanmıştır. İki kule arasındaki rizalitler, kaleden kaleye göre farklı sayıda yerleştirilmiştir. Örneğin Danalu Kalesi'nde bir ya da iki rizalit görülürken (Kleiss, 1975: 62); Verecham, Kale oğlu, Siah Kalesi ve Hasanlu yerleşmesi gibi erken dönem yapılarında rizalitler, iki ya da üç olarak tasarlanmıştır (Kleiss, 1974: 82-84). M.Ö. 7.yüzyıla tarihlendirilen yerleşimlere ait yapılarda kulesiz rizalitler kullanılmıştır. Kuh-e Zambil, Siah Kalesi'nin yapılarında bu uygulamalara rastlanılmıştır (Kleiss, 1975a: 56).

Urartu'nun ana merkeziyle Kuzeybatı İnan'da mimari anlamdaki farklılıklar, Hasanlu, Verecham ve Kalatgar Kalesi'de izleneilmektedir. Hasanlu'nun Urartu'nun temsil edildiği IIIB tabakasında sur duvarlarında yer alan kulelerin arasına daha küçük payandalar yerleştirilmiştir (Dyson, 1989a: 107vd.; Dyson, 1989b: 7; Dyson ve Muscarella, 1989: 3). Bu özellikleri, Verecham (Kleiss, 1974: 84) ve Kalatgar Kalesi'nde de görmek mümkündür (Muscarella, 1971b: 48). Kule arasına daha küçük boyutlarda payandaların

yerleştirilmesi M.Ö. 8. yüzyılın ortalarına doğru Kuzeybatı İran'da yaygın olarak kullanılmıştır. Sur duvarlarının temelinde kullanılan taş bloklarının yine merkeze oranla Kuzeybatı İran'da daha küçük boyutlarda olduğu gözlenmektedir. Kuzeybatı İran'da görülen bir diğer farklılık, M.Ö. 9. yüzyıl ve 8. yüzyıl başlarında sur duvarlarının kale içindeki yapılarla bağlantısı olmadan inşa edilmiş olmasıdır. Fakat M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısında erken dönemde görülen mimari özelliklerinin değiştiği; Bastam, Danalu ve Siah Kalesi başta olmak üzere birçok kalede sur duvarlarının içteki yapılarla bağlantılı olduğu ve yapıların arka duvarını oluşturduğu görülmektedir (Çilingiroğlu, 1983: 34).

Kalelerin vazgeçilmez mimari elemanı sur duvarlarıdır. Urartu'da sur duvarları ana kaya üzerine açılan çukurlara yerleştirilen taş temelden ve üst kısmını oluşturan kerpiçten meydana gelmektedir. Görsel ve yazılı belgelerden hareketle taş temellerin 1,5 ya da 2m.; kerpiç beden olarak tanımlanan üst kısmın ise 17 m. ya da 20 m. yüksekliğinde olabileceği fikri kabul görmüştür (Çilingiroğlu, 1997: 63; Çilingiroğlu, 2004: 212). Kuzeybatı İran'da Urartu yerleşimlerinin sur duvar kalınlıkları incelendiğinde merkezdeki sur duvarlarına nazaran daha ince yapıldığı gözlenmektedir. Ancak kule ve rizalit çıkıntıları daha sık yerleştirilmiştir. Sınırdaki yer alan ve koruma özelliği taşıyan kalelerde savunmaya yönelik unsurlara daha fazla yer verilmiştir. Sur duvar kalınlığının, kule ve bastiyon sayısı ile genişliğinin büyük ölçülerde olması bu görüşü doğrulamaktadır. Kuzeybatı İran'ın yerleşimlerini dönemselsel olarak karşılaştırdığımızda M.Ö. 7. yüzyıl yapılarının M.Ö. 8. yüzyıl yapılarına oranla daha güçlü sur duvarlarıyla çevrildiği görülmektedir. Bastam Kalesi'nde, sur duvarlarının kalın ölçülere sahip olduğu, kule ve rizalit çıkıntılarının ise daha sık ve geniş tutulduğu izlenmektedir. M.Ö. 7. yüzyıldaki Kimmer saldırıları, Urartu'nun bu tür uygulamayı kullanmasına ve savunma ağını güçlendirmesine neden olmuştur.

Sonuç olarak; Kuzeybatı İran'daki yerleşim ve kaleler, bölgenin yalnızca bir yayılım alanı olmadığını; kısa zamanlı bir istiladan çok Urartu'nun kalıcı egemenlik kurmak istediğinin birer göstergesidir. Başta Urmiye havzasının daha sonra Urmiye Gölü'nün doğusunda kalan kesimin Urartu için önemi, yazılı metinler; tespit edilen yerleşim ve kalelerin varlığı ile doğrulanmıştır. Krallığın kuruluşundan itibaren Assur karşısında güçlü kalmak, Assur'a rağmen siyasal ve ekonomik anlamda bölge de söz sahibi olmak, Urartu'nun ana hedeflerinden biri idi. Bu doğrultuda ekilebilir verimli arazilere sahip, hammadde yönünden zengin ve önemli ticaret yollarını bünyesinde bulunduran İran, Urartu'nun askeri seferlerine maruz

kalmıştır. İran'ın Kuzeybatı kesiminde yoğunlaşan daha sonra doğusuna doğru çizilen hattın içinde kalan bölge, Urartu iskan politikasına dahil edilmiştir. Bunun sonucunda çok sayıda yerleşim ve kale, ayrıca birçok yerleşme kent olgusu ile inşa edilmiştir. İran'ın coğrafi özelliklerini bilen ve buna yabancı olmayan Urartu, yapı tekniği ve plan açısından benzer özellikler sergileyen yapılar inşa etmekte zorluk çekmemiştir. Eşit coğrafi şartların varlığı, mimarinin benzer biçimde şekillenmesine neden olmuş; merkezdeki yapı geleneğini, çok az değişimlerle Kuzeybatı İran yapılarında uygulanmıştır. Urartu Krallığı, M.Ö. 9. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar süregelen Kuzeybatı İran politikasının sonucunda elde ettiği siyasal ve ekonomik başarıların yanı sıra gücün bir diğer simgesi yerleşim ve kalelerle de kendinden söz ettirmiştir.

Kaynakça

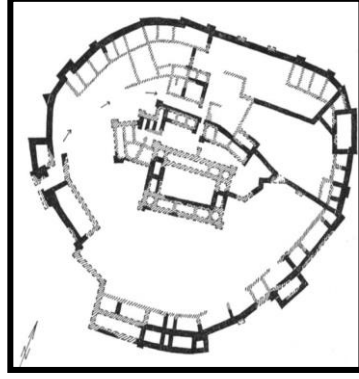
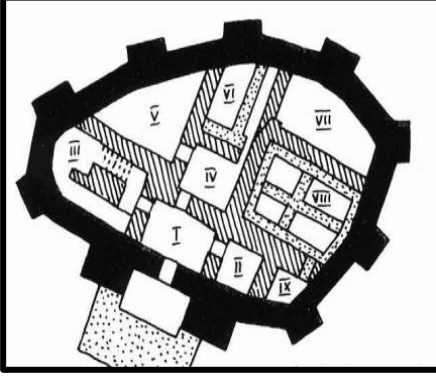
- Baş, A. (2016). Urartu Mimarisinde Malzeme ve Teknik. *Amisos*, 1(1), 44-86.
- Baş, A. (2017). Urartu ve Assur Krallığı'nın Kuzeybatı İran ile Kültürel İlişkileri. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Biscione, R. (2003). Pre Urartian and Urartian Settlement Patterns in the Caucasus Two Case Studies: The Urmia Plain, Iran and the Sevan Basin Armenia. *Archaeology in the Borderlands, Investigations in Caucasia and Beyond*, 167-185.
- Biscione, R. (2012). Urartian Fortifications in Iran: An Attempt at a Hierarchical Classification. *Biainili-Urartu The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007*, 77-88.
- Biscione, R. ve Parmegiani, N. (2000). Progetto Urartu An Archaeological-Philological Research Travel of Ismea in Eastern and Western Azerbaijan-Iran. *Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici*, 42(2), 312-319.
- Boessneck, J. ve Kokabi, M. (1988). Tierknochenfunde. *Bastam II: Ausgrabungen in den urartaischen Anlagen 1977-1978*, 175-262.
- Burney, C. A. (1973). Excavations at Haftavan Tepe 1971: Third Preliminary Report. *Iran*, (11), 153-172.
- Burney, C. A. (1974). Excavations at Haftavan Tepe 1971: Fourty Preliminary Report. *Iran*, (13), 149-164.
- Çilingiroğlu, A. (1983). Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, (2), 28-37.
- Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu Tarihi*.
- Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*.

- Çilingiroğlu, A. (2004). How was an urartian fortress built?, a view from the highlands: archaeological studies in honour of charles burney, ancient near eastern studies, supplement 12 (ed. A. Sagona), peeters, 205-231.
- Dyson, R. H. (1959). Digging in Iran: Hasanlu 1958. *Expedition*, 1(3), 4-17.
- Dyson, R. H. (1977). The Architecture of Hasanlu: Periods I to IV. *American Journal of Archaeology*, 81(4), 548-552.
- Dyson, R. H. (1989a). The Iron Age Architecture at Hasanlu An Essay. *Expedition*, 31(2-3), 107-127.
- Dyson, R. H. (1989b). Rediscovering Hasanlu. *Expedition*, 31, 3-11.
- Dyson, R. H. ve Muscarella, O. W. (1989). Constructing the Chronology and Historical Implications of Hasanlu IV. *Iran*, (27), 1-27.
- Forbes, T. B. (1983). *Urartian Architecture*.
- Kleiss, W. (1968). Urartaische Platze in Iranisch-Azarbaidjan. *Istanbuler Mitteilungen*, (18), 1-44.
- Kleiss, W. (1969). Bericht ber Zwei Erkundungsfahrten in NorthWest-Iran. *Archaologische Mitteilungen aus Iran*, (2),7-120.
- Kleiss, W. (1970a). Ausgrabungen in der Urartäischen Festung Bastam (Rusahinili) 1969. *Archaologische Mitteilungen aus Iran*, (3), 7-65.
- Kleiss W. (1970b). Bericht ber Zwei Erkundungsfahrten in NorthWest-Iran im Jahre. *Archaologische Mitteilungen aus Iran*, (3), 107-132.
- Kleiss, W. (1971). Bericht über Erkundungsfahrten in Iran im Jahre 1970. *Archaologische Mitteilungen aus Iran*, (4), 51-111.
- Kleiss, W. (1972a). Ausgrabungen In Der Urartäischen Festung Bastam 1970. *Archaologische Mitteilungen aus Iran*, (5), 7-68.
- Kleiss, W. (1972b). Bericht über Ergundungsfahrten in Iran im Jahre 1971. *Archaologische Mitteilungen aus Iran*, (5),135-243.
- Kleiss, W. (1973). Bericht über Erkundungsfahrten in Iran im Jahre 1972. *Archaologische Mitteilungen aus Iran*, (6), 7-80.
- Kleiss, W. (1974). Planaufnahmen urartaischer Burgen und Neufunde urartaischer Anlagen in Iranisch Azerbaidjan im Jahre 1973. *Archaologische Mitteilungen aus Iran*, (7), 79-106.
- Kleiss, W. (1975a). Planaufnahmen urartaischer Burgen und urartaischer Neufunde in Iranisch Azerbaidjan im Jahre 1974. *Archaologische Mitteilungen aus Iran*, (8), 51-70.
- Kleiss, W. (1975b). Siedlungen und Burgen in Azerbaidjan. *Archaologische Mitteilungen aus Iran*, (8), 27-42.

- Kleiss, W. (1976a). Urartaische Platze im Iran (Stand der Forschung Herbst 1975). *Archaologische Mitteilungen aus Iran*, (9), 19-43.
- Kleiss W. (1977a). Vermessungen und Survey urartidischer Platze in Azerbaidjan. *Iran*, (15), 181-182.
- Kleiss, W. (1977b). Urartaische Platze in Iran (Stand der Forschung Herbst 1975). *Archaologische Mitteilungen aus Iran*, (10), 53-83.
- Kleiss, W. (1977c). Burlagen und Befestigungen In Iran. *Archaologische Mitteilungen aus Iran*, (10), 23-52.
- Kleiss, W. (1977e). Bastam/Rusa-i-URU.TUR, Beschreibung der urartäischen und mittelalterlichen Ruinen, Führer zu archäologischen Plätzen in Iran, Band I, Berlin.
- Kleiss, W. (1979). *Bastam I, Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1972-1975*.
- Kleiss, W. (1980). Bastam, an Urartian Citadel Complex of the Seventh Century B. C. *American Journal of Archaeology*, 84(3), 299-304.
- Kleiss, W. (1983). Grössenvergleiche urartäischer Burgen und Siedlungen". in Boehmer, R. N., Hauptmann, H. Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens. Festschrift für Kurt Bittel, 283-290.
- Kleiss, W. (1988a). *Bastam II, Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1977-1978*.
- Kleiss, W. (1988b). Aspekte urartäischer Achitektur. *Iranica Antiqua*, (23), 181-215.
- Kleiss, W. ve Hauptmann, H. (1976). Topographische Karte Von Urartu. *Archaologische Mitteilungen aus Iran*, (3), 1-37.
- Kleiss, W. ve Kroll, S. (1976). Zwei des Platze Des 6. Jahrhundertserts V. Chr. In Iranisch Azerbaidjan A. Die bauten. *Archaologische Mitteilungen aus Iran*, (9), 107-123.
- Kleiss, W. ve Kroll, S. (1978). Urartaische Platze und Anlagen Des 2.-1.Jahrtausends V. Chr. in Iran. *Archaologische Mitteilungen aus Iran*, (11), 1978, 27-71.
- Kleiss, W. ve Kroll, S. (1979). Vermessene urartäische Plätze in Iran (West-Azerbaidjan) und Neufunde. Iran (Stand Der Forchung 1978). *Archaologische Mitteilungen aus Iran*, (12), 183-243.
- Kroll, S. (1977). Die Oberflasheden Des Urartu-Survey 1976: A. Architektur (Stand der Forschung Herbst 1976). *Archaologische Mitteilungen aus Iran*, (10), 83-118.
- Kroll, S. (2010). *Urartu and Hasanlu*. Urartu and its Neighbors, Festschrift in Honor of Nicolay Harutyunyan in Occasion of his

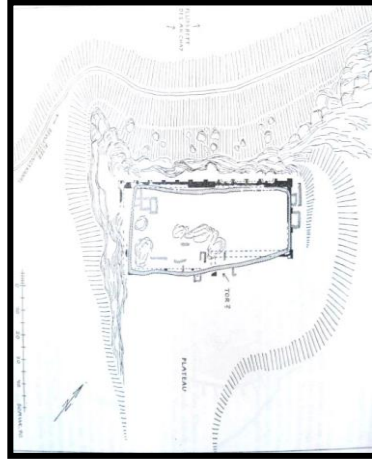
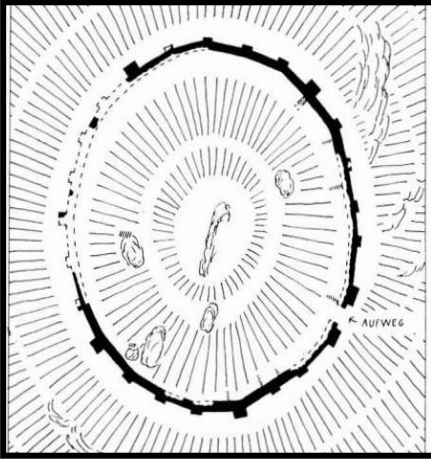
- 90th birthday (22-24 September, 2009, Yerevan), Aramazd. *Armenian Journal Of Near Eastern Studies*, 5(2), 21-36.
- Kroll, S. (2011). İrandaki Urartu Şehirleri. *Urartu Doğuda Değişim*, 150-169.
- Kroll, S. (2013). Hasanlu Period III-Annotations And Corrections. *Iranica Antiqua*, (48), 175-195.
- Levine, L. D. (1969). Contribution to the Historical Geography of Zagros in The Neo-Assyrian Period.
- Muscarella, O. W. (1971a). Hasanlu in the Ninth Century B. C. and Its Relations with Other Cultural Centers of the Near East. *American Journal of Archaeology*, 75(3), 263-266.
- Muscarella, O. W. (1971b). Qalatgah: An Urartian Site in Northwestern Iran. *Expedition*, 13(3-4), 44-49.
- Muscarella, O. W. (1973). Excavations at Agrab Tepe, Iran. *Metropolitan Museum Journal*, (8), 47-76.
- Muscarella, O. W. (1974a). The Iron Age at Dinkha Tepe, Iran. *Metropolitan Museum Journal*, (9), 35-90.
- Payne, M. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*.
- Pecorella, P. E. ve Salvini, M. (1982). Researches in the Region Between the Zagros Mountains and Urmia Lake. *Persica*, 10, 1-47.
- Salvini, M. (1977). Eine neue urartäische Inschrift aus Mahmud Abad (West-Azerbaidjan). *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, (10), 125-136.
- Salvini, M. (2006). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*.
- Salvini, M. (2008). *Corpus Dei Testi Uratei*, Vol. I-II, (CTU I-II) Istituto di Studi Civiltà Dell'e Egeoe Del Vicino Oriente, Documenta Asiana, Roma.
- Yıldız, H. (1981). *Urartian Built and Rock-Cut Tombs*.
- Young, T. C. (1967). Iranian Migration into the Zagros. *Iran*, (5), 11-34.
- Zimansky, P. (1985). *Ecology and Empire The Struction of the Urartian State*.

Ekler:
Resimler

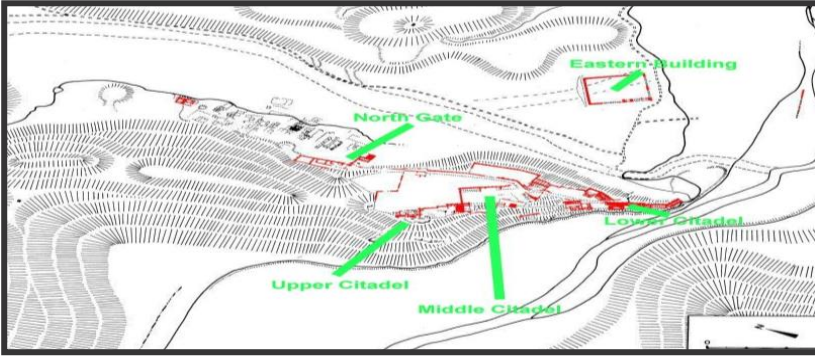
Resim-1: Agrab Tepe (Kleiss:1976)
(Kleiss:1977b)

Resim-2: Allahverdikand Kalesi

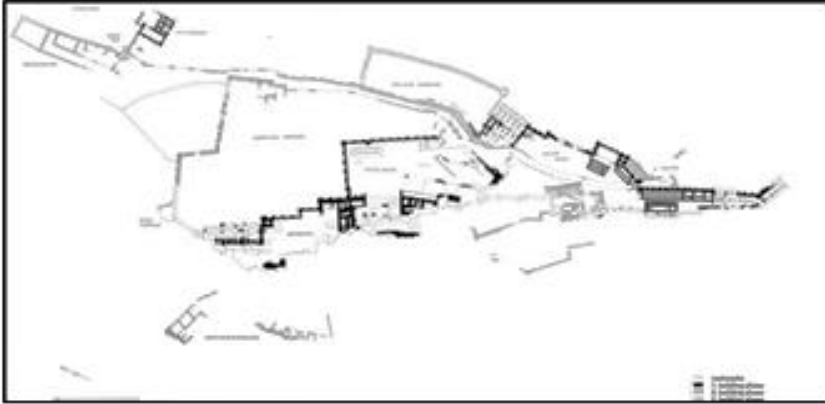

Resim-3: Gerde Sureh (Kleiss:1975)
(Kleiss:1972)

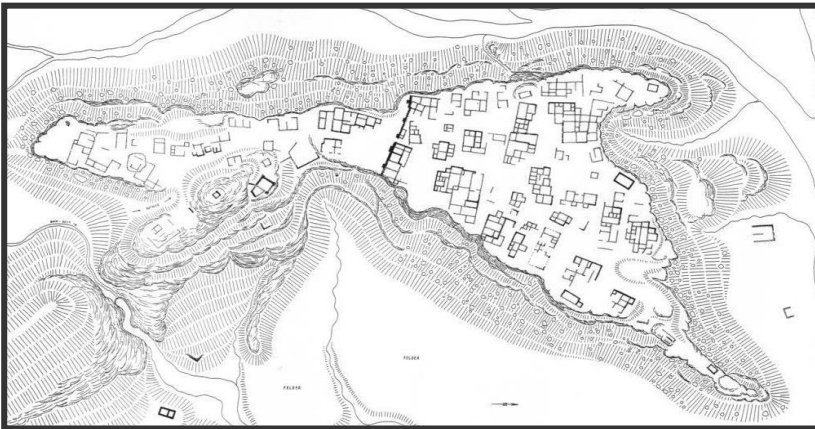
Resim-4: Aşağı Kurul

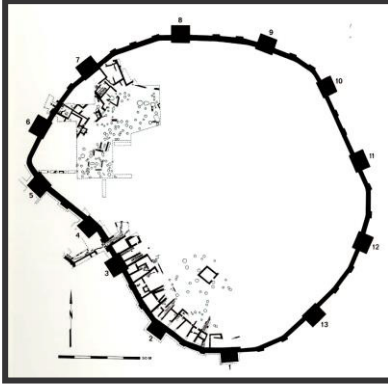
Resim-5: Bastam Kent Planı (.biainili-urartu.de/Iran/Bastam/Bastam.htm)

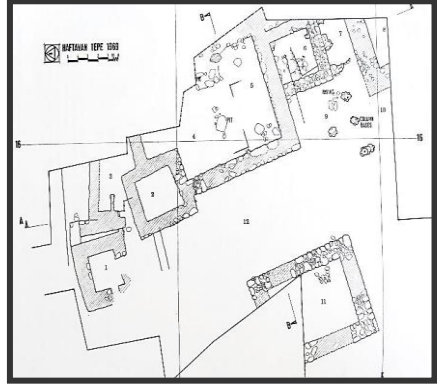
Resim-6: Bastam Kalesi, Akropol alanı (Kleiss: 1980)

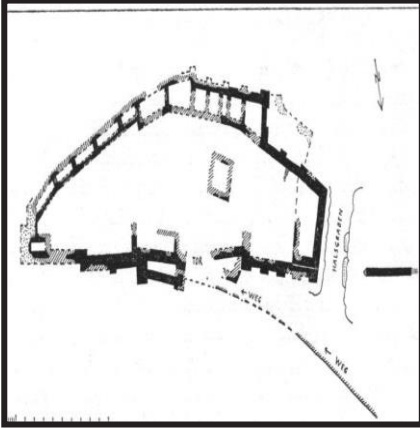
Resim-7: Dugagi Yerleşimi (Kleiss:1977)

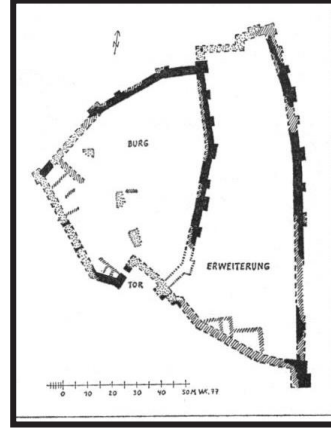
Resim-8: Hasanlu III B Urartu Kalesi Tabakası, (Dyson: 1989b)

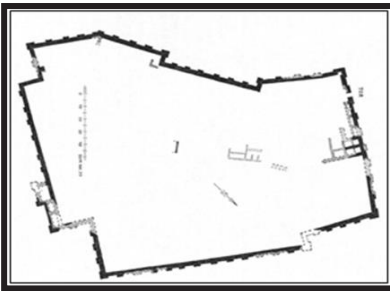
Resim-9: Haftavan Tepe Urartu (Burney:1972)

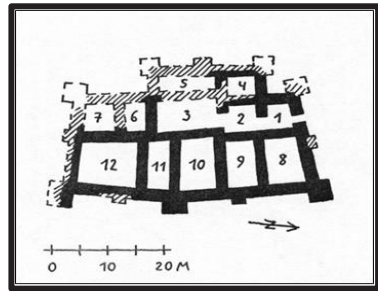
Resim-10: Kafir Kalesi(Kleiss: 1977)

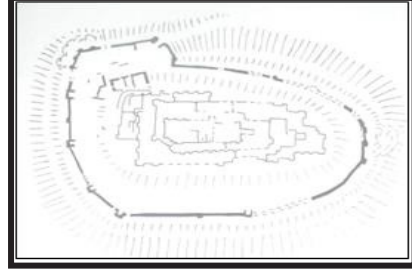
Resim-11: Kalat Kalesi (Kleiss: 1977)

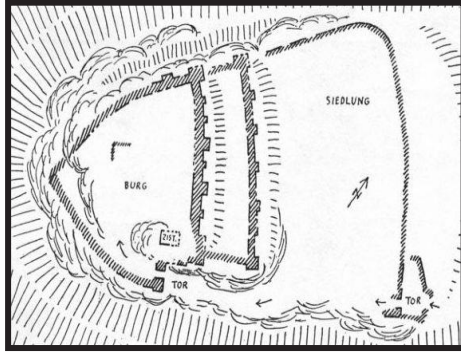
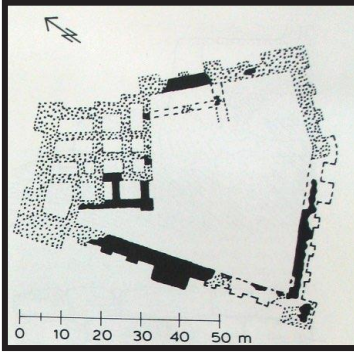
Resim-12: Gavur Kalesi (Kleiss, 1977)

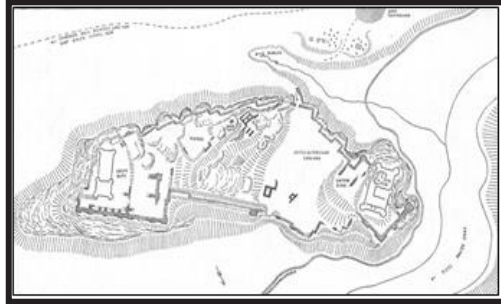
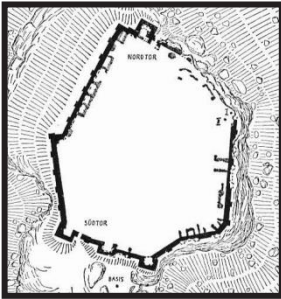
Resim-13: Kamana Kalesi (Kleiss: 1977)

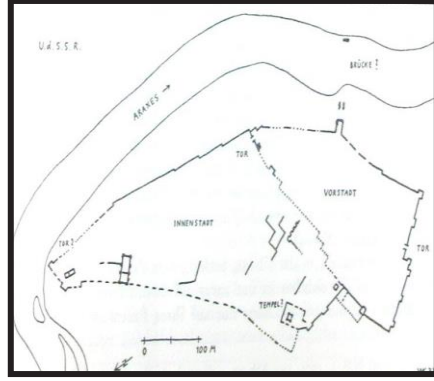
Resim-14: Haidari Kalesi, (Kleiss:1976) **Resim-15:** Kız (Evoğlu)Kalesi (Kleiss: 2005)

Resim-16: Danalu Kalesi (Kleiss:1991) **Resim-17:** Kalat Kalesi (W. Kleiss, 1976a)

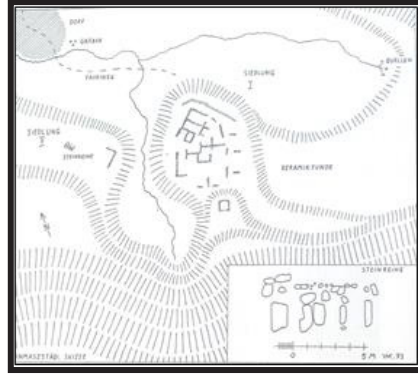
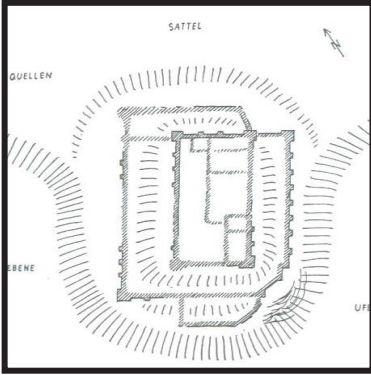

Resim-18: Kale oğlu (Kleiss:1968) **Resim-19:** İsmail ağa Kalesi, (Kleiss: 1975)

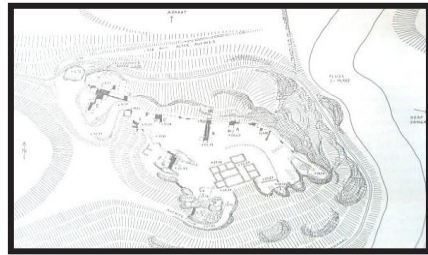
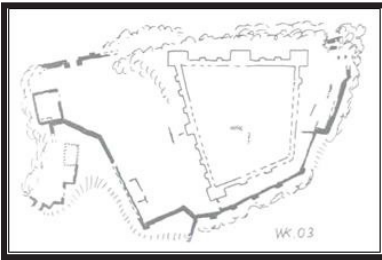

Resim-20: Livar Kalesi (W.Kleiss,1971)
Kalesi (Kleiss, 1969)

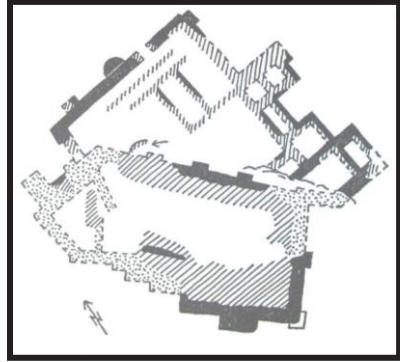
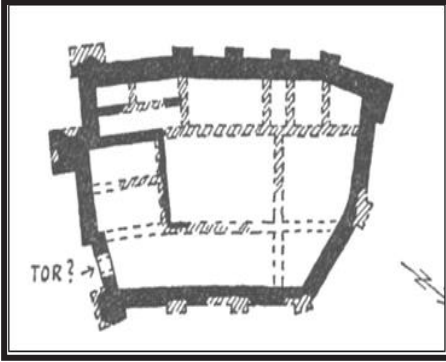
Resim-21: Veracham

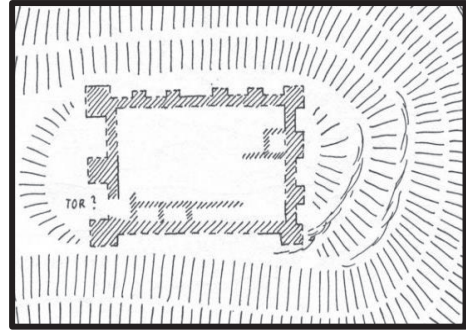
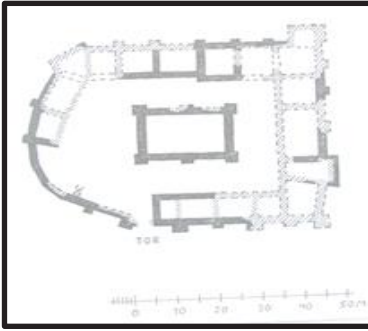
Resim-22: Kuh-e Zambil Kalesi (Kleiss: 1974) **Resim-23:** Kiz Chaklu
(Kleiss: 1974)

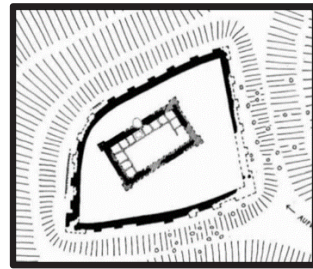
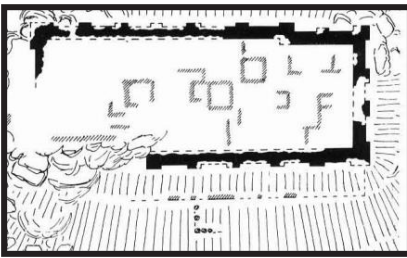
Resim-24: Siah Kalesi (Kleiss, 2005) **Resim-25:** Sangar Kalesi
(Kleiss, 1969)

Resim-26: Turki Tepe Urartu Yerleşimi (Kleiss, 1976a) **Resim-27:** Vaziri Kalesi (Kleiss- Kroll:1979)

Resim-28: Tazebulak Kalesi (W. Kleiss, 1976a) **Resim-29:** Dosogh Tepe Kalesi (Kleiss: 1977)

Resim-30: Uzup Tepe (W. Kleiss, 1976b) **Resim-31:** Carakah-e Amir (W. Kleiss, 1976b)

Resim-32: Bastam Kalesi Aşağı Stadel.(www.biainili-urartu)

Resim-33: Bastam Kalesi Sur Duvarları .(www.biainili-urartu)